

V

OMLADINA U USTAŠKIM
LOGORIMA

MLADOST U ZATVORIMA I LOGORIMA

OTPOR I ŽRTVE MLADIH ANTIFAŠISTA

Zatvore u bivšoj Jugoslaviji upoznala sam već 1939. godine, kada sam u grupi s drugovima Ivicom Marušićem, Marinom Komlinović, Pajom Gregorićem, Galjom Korporić, Pepom Polakom i drugima bila zatvorena oko šest mjeseci. I to najprije u istražnom zatvoru u Đorđićevoj ulici u Zagrebu, a zatim u zatvoru Suda za zaštitu države na Adi Ciganliji u Beogradu. Na povratku prošli smo kroz ćelije stare Glavnjače i Okružnog suda u Beogradu i Okružnog suda u Zagrebu. Pušteni smo na slobodu amnestijom, koja je nastupila nakon Sporazuma Maček-Cvetković u rujnu 1939, da bismo bili ubrzo ponovno uhapšeni s drugim kompromitiranim komunistima već 16. prosinca 1939, povodom osnivanja prvih koncentracionih logora u Lepoglavi i Bileći. Nakon »štrajka gladu«, koji je trajao devet dana, otpremljeni su stariji komunisti u Lepoglavu, dok sam ja tada bila puštena. Ali, ubrzo poslije toga, već u siječnju 1940, ponovno sam uhapšena povodom provale policije u KUSP, i tada smo od veće grupe studenata samo ja i Vlado Mađarević otpremljeni zajedno u koncentracioni logor u Lepoglavu, gdje sam bila do kraja ožujka 1940. Poslije toga, pod kraj 1940. godine, ponovno sam bila uhapšena, mislim u demonstracijama. Kada sam puštena na slobodu nisam više ostala kod kuće, već sam se sakrivala, sve do ponovnog hapšenja za vrijeme okupacije.

ISKUSTVA IZ ZATVORA

Zatvori bivše Jugoslavije nisu bili za mene samo oduzimanje slobode i mladosti, već velika »škola komunizma«, gdje sam od starijih drugova, posebno od drugarice Galje Korporić, Mile i Lide Hercog i drugih naučila kako se treba pravilno držati pred »klasnim neprijateljem«, kako treba organizirati život i rad u zatvoru osnivanjem »kolektiva«, to jest pravilno dijeliti hranu i sve ostalo na jednake dijelove svim članovima kolektiva. Naučila sam kako komunisti u zatvorima daju otpor, kako se bore protiv uprave i postojećeg režima, i sama sam prošla jedan ne baš mali »štrajk gladu« od devet dana. Od starijih drugova posebno hoću istaći druga dr Paju Gregorića, koji je svim zatvorenicima bio uvijek najbolji primjer kako se drži i kako se bori pravi komunist u zatvoru. Sjećam se svog prvog hapšenja i zatvora na Adi Ciganliji, gdje je bio i Pajo, i gdje higijenske prilike nisu

bile nikakve, a i veze sa slobodom nisu bile uspostavljene. Tada nam je drugarica Galja Korporić rekla:

— Djeco, s nama je Pajo, ništa se ne bojte! Jedan ili dva štrajka gladu nam ne manjkaju. Gdje god je Pajo tu se štrajka — ali prilike se poboljšavaju.

Nisam do tada nikada bila gladna, akamoli da bih štrajkala gladu, i moram reći da sam se toga malo pribojavala. Zaista, ubrzo smo najavili štrajk gladu, koji je na Adi mislim trajao tri dana. Poslije toga imah smo i štampu, i hranu iz vana, i pisma i posjete.

U zatvorima sam također naučila komunistički misliti, saobraćati s drugima, imati pravilan stav u mnogim pitanjima iz svakodnevnog života, gdje je trebalo savladati sebe i svoje lične prohtjeve za dobro kolektiva. Ne jedanput rekla mi je Galja:

— Nisi ti ovdje zbog međunarodnog hohštapleraja, nego zbog komunizma! Tako se i ponašaj!

Nastupanjem fašizma, okupacije i rata 1941. godine, kao i razvitkom NOP-a, nastali su potpuno novi uvjeti u zatvorima i logorima. Oni su pred nas komuniste postavljali nova pitanja i iznalaženje novih metoda borbe, koje do tada nismo poznavali, a niti smo o tome imali bilo kakva iskustva. Na ta pitanja morali smo odgovarati samostalno, svakodnevno — i to pravilno — jer svaki nepravilni odgovor nije donosio samo neku političku »diskvalifikaciju«, već je značio smrt. I to ne samo smrt pojedinca, nego i smrt mnogih, totalno uništenje svake mogućnosti borbe i izlaska na slobodu. A mi smo htjeli i trebali ostati živi vojnici revolucije, koji će se kad tad uključiti u redove NOV-e.

No bez obzira na novonastalu situaciju i na sva nova pitanja koja su se pred nas postavljala — ono glavno što smo naučili od starih drugova u zatvorima bivše Jugoslavije, a to je odricanje od svojih malih sebičnih interesa, žrtvovanje za zajednicu — to nam je uvijek bio putokaz. Sve akcije koje smo sprovodili kretale su se uvijek na granici života i smrti — i bile su borbe da se što više života sačuva za veliki ŽIVOT, za život drugih, za novi život u slobodi.

Ja sam uhapšena za vrijeme okupacije 12. kolovoza 1941. zajedno sa svojim drugom Ivanom Matačićem. Bila sam najprije u zatvoru na Savskoj cesti, zatim u Jasenovcu (20 dana), a poslije toga u židovskom logoru Lobor-grad (jednu godinu). Nakon toga otpremljena sam u logor Stara Gradiška (6 mjeseci), a poslije toga ponovno u Jasenovac (dvije godine), odakle sam zamijenjena u ožujku 1945.

Odmah u početku hapšenja zamijetila sam veliku razliku između zatvora bivše Jugoslavije i ovih novih, ustaških zatvora. U prvom redu, zatvori okupatora bili su masovni; zatvorenici su pripadali različitim političkim opredjeljenjima, ili su bili uopće neopredijeljeni, a pohapšeni zbog vjerske, nacionalne ili rasne pripadnosti. Zatim, sastav zatvorenika u ćelijama brzo se mijenjao, odlazili bi u nepoznato, o nekim »pravima« i »redu« nije bilo niti govora. Kako organizirati život i koje metode borbe upotrijebiti — postavilo se pitanje.

Iznosim primjer iz kojega se vidi kako sam sama iskusila da se »klasične« metode borbe komunista neće moći primjenjivati u fašističkim zatvorima.

U rujnu 1941. nalazila sam se u zatvoru na Savskoj cesti. Kada je izvršena velika diverzija na Glavnoj pošti u Zagrebu (14. rujna 1941.) razbjesjele

ustaše pohapsile su velik broj Zagrepčana. U našu ćeliju ubačeno je toga dana mnogo žena, nešto poznatih, ali većinom nepoznatih, uhvaćenih kao taoci, ili potpuno slučajno. Uvjeti našeg života u ćeliji naglo su se pogoršali. Do toga dana imali smo uređeni »kolektiv«. Sada više nismo mogli niti leći na prične, jer nas je bilo previše, nismo imali pokrivača, niti dovoljno hrane. Ovakvo pogoršanje uvjeta života bio je uvijek jedan od glavnih razloga za naš komunistički otpor, to jest za borbu s upravom zatvora za bolje uvjete života. Prema našim dotadašnjim iskustvima, najefikasnije sredstvo u takvoj borbi bio je »štrajk gladu«.

I zaista, većina žena u ćeliji slagala se s time da pozovemo upravu i tražimo rješenje toga pitanja. Kada nam je stražar donio večeru, ja sam vratila porciju i rekla:

»Nećemo uzeti hranu dok ne dođe upravnik i ne riješi pitanja našeg smještaja.«

Međutim, reakcija ustaških vlasti na taj naš »štrajk« bila je brza i neočekivana. Nakon samo nekoliko minuta prozvana sam da izađem iz ćelije bez stvari. U svojoj naivnosti pretpostavljala sam da idem na »pregovore« s upravom i u sebi nastojala formulirati naše zahtjeve. Međutim, stražar me nije vodio niti kod istražitelja, niti kod upravnika, već ravno u dvorište u takozvanu »maricu«, to jest zatvorski automobil, kojim sam prevezena iz Savske u Đorđićevu ulicu i bačena u jednu podrumsku ćeliju-samicu. Drugog dana ubacili su u tu ćeliju još dvije drugarice, Ružu Cvitković i Mariju Bobinac, i sve tri smo opet otpremljene »maricom« na kolodvor. Tu je već bio transport muškaraca, njih nešto oko 20 tramvajaca, kao i moj drug Ivan Matačić, i svi smo zajedno vlakom otpremljeni u Jasenovac.

ŽENSKI LOGOR U JASENOVCU

U Jasenovcu još nije bio organiziran logor, pa su drugovi tramvajci i Matačić otpremljeni u logor Krapje, dok jasenovački ustaše, koji su nas dočekali na stanici, nisu uopće znali što da čine s nama ženama. Glasno su raspravljali o tome, da li da nas odmah likvidiraju, ili da čekaju dok dođe Maks Luburić — glavni zapovjednik logora. Naime, nije bio poslan nikakav popratni dopis, iz kojega bi se vidjelo šta treba s nama učiniti. Ipak su odlučili da sačekaju Luburića, te su nas zatvorili u jedan štagalj. Preko dana morale smo očistiti vojničke nastambe i veliku jednokatnu zgradu u Jasenovcu, u kojoj je bila rezidencija Luburića. To je trajalo nekih 20 dana, i za to vrijeme glavni zapovjednici bili su Ljubo Miloš i Matković, koji su stalno prijetili da će nas likvidirati čim dođe Luburić. Za to vrijeme vidjeli smo svakodnevno drugove — muškarce kako u velikoj koloni prolaze kroz mjesto, vjerojatno iz logora Krapje, na radove na savskom nasipu i na izgradnju budućeg velikog logora smrti. Vidjeli smo užasno iscrpljene ljude kako padaju na cesti, kako ih kundacima tuku, kako na njih viču i psuju... Bio je to moj prvi dodir s hladnom ustaško-logorskom stvarnošću — koja nije imala baš nikakve veze s pozicijom komunistu u zatvorima bivše Jugoslavije. A naš »štrajk gladu« učinio mi se, pred tom neminovnom pogibijom od gladi i strave — nemogućim sredstvom bilo kakve borbe.

Kada je došao Luburić, odredio je da sve nas žene otpreme u logor Labor-grad. Bio je to dvorac u podnožju Ivančice, u kojemu je bilo smje-

šteno od 1.000 — 2.000 žena židovskog porijekla. Bila je i jedna manja grupa »pravoslavki«, nekoliko žena iz Sarajeva, i nas 5—6 Hrvatica. Od omladinki se sjećam Marije Bobinac, Milice Čolaković, Ducike Steiner, Mire Kurelić. Vere Sarić, Vere Šarenac i najmlađe, Višnje Habunek, dopremljene s grupom iz Sarajeva (sestre Ivice Habuneka, sekretara MK SKOJ-a Zagreba).

U tom logoru susrela sam se prvi put u punoj mjeri sa svim problemima koje će pred nas komuniste postavljati fašistički logori i na koje ćemo morati naći pravilan odgovor. Bila su to pitanja stvaranja »kolektiva« u jednom tako masovnom logoru, s ljudima različitih političkih mišljenja, zatim pitanje kako se odnositi prema iscrpljujućim radovima, koje nam je okupatorska straža brutalno nametala. Jedno od najvažnijih pitanja bilo je kako uspostaviti vezu s drugovima na slobodi, kako održavati moral i političku svijest pri potpunoj fizičkoj iscrpljenosti i masovnim likvidacijama. Kako umirati — ne samo kako živjeti?

Čini mi se da smo najbolji odgovor našle u našoj logorskoj organizaciji u Jasenovcu, i zbog toga želim opisati naš politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac.

Ženski logor u velikom muškom logoru Jasenovac bio je smješten od ljeta 1943. do jeseni 1944. na takozvanoj »Ekonomiji« unutar muškog logora, to jest u jednom krugu opasanom bodljikavom žicom, u kojem su se nalazile dvije barake — nastambe i jedna baraka — latrina. Iza bodljikave žice bilo je s jedne strane takozvano »jezero«, to jest baruština veličine 100x200 metara, a s druge strane nasip i rijeka Sava. Ispred ulaznih vrata bila je visoka osmatračnica, u kojoj je danonoćno bila ustaška straža.

Od jeseni 1944. pa do konačne likvidacije logora ženski je logor bio smješten nekih 500 metara dalje od te »Ekonomije«, u dvije velike jednokatne zidane zgrade, od kojih je samo jedna služila za našu nastambu, a druga je imala neke radionice. U ovim zgradama došlo je do konačne likvidacije i muškog i ženskog logora u proljeće 1945. Shvativši tu neposrednu opasnost muškarci su iz svoje zgrade napravili »proboj«, to jest pokušaj zajedničkog bijega, u kojemu je ostalo malo živih (prema procjenama samo 72 druga).

Početak organiziranog ženskog logora u Jasenovcu počinje u ljetu 1943. kada je grupa od 100 žena dopremljena iz logora Stara Gradiška na poljske radove u Jasenovac. Većina nas bila je mlada i zdrava, to jest sposobna za teške fizičke radove koji su nas tu čekali. Svakoga dana ustajale bismo u ranu zoru, prije izlaza sunca, na brzinu smo primale mršavi doručak od »crne kave«, to jest kuhane cikorije bez šećera i bez kruha, i u redu stupale, opkoljene ustaškom stražom, preko savskog nasipa do skele, koja nas je prebacivala preko Save. Tada bismo hodale i po 10 kilometara pješice, do udaljenih polja koja smo obrađivali. Radili smo cijeli dan na okapanju kukuruza, sabiranju plodova, sušenju sijena i sličnom, a na večer bismo se vraćale natrag u barake, u koje smo stizale već u dubokoj noći. Hranili smo se uglavnom rijetkom »purom«, bez soli i masnoća.

U takvim okolnostima postavile smo naš politički rad odmah u početku dolaska ovako:

1. Treba izabrati »logornicu« i »desetara radova« od drugarica koje će biti prihvatljive ustašama, i koje će znati najefikasnije zastupati naše interese. Naime, ustaše su nam prepustile da sami izabiremo ova lica, dok je od strane ustaša ženskim logorom zapovijedala jedna ustašica, koja se uglavnom nalazila u zapovjedništvu u Jasenovcu i nije često dolazila na naša ra-

dilišta. Ali ona je izdavala sve naredbe našoj logornici i deseteru radova. Zato je bilo vrlo važno izabrati to rukovodstvo, jer je o njihovoj spretnosti često ovisio naš život.

2. Trebalo je organizirati sve žene u takozvanu »zajednicu«, to jest jedinstvenu ekonomsku organizaciju, sastavljenu od grupa u kojima se nalazilo 6 do 10 drugarica i jedan ekonom. Ove grupe uzimale su zajedno hranu, sve dijelile na jednake dijelove, i preko njih se odvijao sav naš rad i politička aktivnost.

3. Kao najhitniji zadatak postavilo se uspostavljanje veze s muškim logorom i eventualno s Komunističkom partijom na slobodi.

4. Krajnji cilj naše borbe u logoru bilo je oslobođenje svih ili većine zatočenika organiziranim bijegom, kojega smo nazvali »probaj«.

LOGORNICE

Logornica je trebala biti s jedne strane prihvatljiva ustašama, a s druge strane odana KPJ i sposobna da brani naše interese. Mogu slobodno napisati da su sve naše logornice u Jasenovcu, kao i deseteri, shvatile svoj položaj kao partijski zadatak, kojega su disciplinirano i vrlo spretno izvršavale, kao pravi članovi KPJ, iako to one sve nisu bile.

Prva logornica prilikom našeg dolaska u Jasenovac bila je Ljubica Đurić, profesorica iz Sarajeva, mislim da je bila član KPJ. Ona je likvidirana u Staroj Gradiški ubrzo nakon povratka s radova iz Jasenovca 1943. godine. Uz Lubicu Đurić djelovala je kao partijski rukovodilac u logoru i kao desetar radova Katica Hrušč-Debeljak (»Crna«). Za vrijeme ove logornice uspostavljena je »zajednica«, kako u Jasenovcu tako i u Mlaci i Jablancu, a teški uvjeti života i rada počeli su se uspješno prevladavati.

Druga logornica bila je Danica Dasović (sada živi u Beogradu). Ona je prije hapšenja bila aktivist NOP-a, a kao logornica pokazala je veliku hrabrost i spretnost u kontaktu sa zapovjednicom ustašicom, braneći naše interese, tako da se zbog svojih izvanrednih ličnih kvaliteta i odanosti KPJ može u potpunosti izjednačiti sa svakim borcem i članom KPJ. Kako je po zanimanju bila medicinska sestra, za vrijeme njezina rada popravile su se mnoge higijenske prilike u logoru, riješili smo se stjenica, zbog kojih ispočetka nismo uopće mogle spavati u barakama već na dvorištu. Ona je znala vješto isposlovati »bolovanje« za premorene drugarice, a i stvarno liječenje u jasenovačkoj bolnici, ukoliko je to bilo potrebno.

Poslije Danice za logornicu je bila postavljena Štefica Belak, studentica iz Sarajeva, član KPJ i borac s Romanije. Sada živi u Sarajevu. Ona je prva uspostavila redovite i stalne veze s muškim logorom preko dr Mile Boškovića. Za vrijeme njezina rada naša se politička aktivnost u logoru potpuno razvila, imale smo čvrstu zajednicu, koja je obuhvaćala sve žene, imale smo stalnu vezu s komitetom iz muškog logora, a preko njega i sa KPJ na slobodi. To je razdoblje trajalo sve do velike »provale« i likvidacija u jesen 1944. godine.

Najgore razdoblje našega života u Jasenovcu obuhvaća period od jeseni 1944. do likvidacije logora u travnju 1945. U tom razdoblju postavljena je od samih ustaša za našu logornicu Pina Vlah, koja je i sama likvidirana u travnju 1945.

Sve žene koje su u jasenovačkom logoru bile zatočene zbog svoga rada za NOP bile su obuhvaćene u »Zajednicu«. Zajednica se sastojala od manjih ili većih grupa, to jest od 5—6 članova, a svaka je grupa imala svoga ekonomu. Putem tih grupa dijelila se hrana, odjeća, obuća, lijekovi; sve na potpuno jednake dijelove svakom članu grupe. Ekonomu su imali stalne sastanke i dogovore, a njihovim radom i odlukama rukovodili su članovi KPJ. Iako mi u jasenovačkom logoru ispočetka (gotovo cijelu 1943. godinu) nismo uopće dobivale pakete, jer smo bile potpuno odsječene od vanjskog svijeta, ipak su naše zajednice uvijek imale nešto da dijele. Upravo u tome se sastojao naš ogroman napor i rad. Svaki član kolektiva bio je zadužen da pribavi, ukrade, nađe, dobije i donese u zajednicu bilo što za hranu. Tako smo na poljima brali kukuruz, ponekad krumpir, paradajz, bundeve, itd. U ustaškim magazinima krao se grah, ponekad salama i slanina. Sve se to na zajedničkom sastanku ekonomu dijelilo na jednake dijelove, koje su ekonomu preuzimali svaki za svoju grupu.

Ekonomi su tu hranu priređivali za članove svoje grupe prema vlastitom nahodaњу. Ponekad bi dobili samo malo masti, da svima jednako zamaste kazansku puru, ponekad malo kukuruznog brašna, da je zaguste. A nekada smo imali i takozvane »gablece«, to jest tanku krišku kruha, s komadićem slanine, pekmeza i slično. Grupe po zajednicama uvijek su zajedno uzimale kazanske obroke, kojima bi se dodavao neki »dodatak«. Ako je hranu trebalo skuhati, tada bi obično jedan slabiji član kolektiva ostao na »bolovanju« uz znanje logornice, i skuhao hranu na ognjištu, kojega bi sam napravio na logorskom dvorištu, jer nismo imali peći. Uz jelo uvijek bi se raspravljalo o aktualnim pitanjima našeg logorskog života, zatim o stanju na frontovima, ako bi netko nešto o tome u toku dana čuo. Svaka grupa odvajala je uvijek bolju hranu za bolesnike, djecu, starce, tako da, na primjer, šećer, gris, čaj i slično zdravi članovi zajednice nisu uopće konzumirali. Bila je to velika škola odricanja, škola proleterske solidarnosti i komunizma.

Svaka akcija pribavljanja hrane povlačila je za sobom ustaške represalije, ako bi oni za to doznali. Tako je zadatak pribavljanja hrane za zajednicu bio jednak izvršavanju bilo kojeg partijskog zadatka, a ekonomu grupa bili su ravnici po svojoj odgovornosti i političkoj svijesti rukovodiocima aktiva Partije, ili sekretarima SKOJ-a i KPJ. Naša je zajednica prerastala posve ekonomski karakter i razvijala se u pravu političku organizaciju.

Navodim ekonomu iz Jasenovca kojih se sjećam: Vera Gregurović (živi u Zagrebu), Bogdana Jurišić-Vejnović, sada Sandić (živi u Tesliću), Grozdana Vrga (živi u Sarajevu), Stela Polak (likvidirana u Jasenovcu u jesen 1944.), Katica Filipović (živi u Zagrebu), Mara Simić (živi u Zagrebu), Nikolina Šitin (živi u Splitu), Milena Milidrag (živi u Zagrebu — udata Krajačić), Janele Madika (živi u Daruvaru), Dragica »Žuta« (živi u Banjoj Luci), Ilonka Zdravec. (likvidirana u Jasenovcu), Barbara Mežnarić (likvidirana u Jasenovcu koncem 1944), i druge, većinom omladinke. Bilo ih je više, mijenjao se sastav i ekonomu i grupa prema prilikama, ali njihov rad i principi na kojima je počivao ostatak će živi svjedoci da smo znali biti komunisti i u takvoj klaonici kao što je bio Jasenovac.

Navodim i desetare radova i članove KPJ koji su rukovodili zajednicom: Katica Hrušč-Debeljak, Berta Petričić (umrla u Beogradu poslije oslobođenja), Grozdana Vrga, Bogdana Vejnović-Jurišić i ja.

USPOSTAVLJANJE VEZE S MUŠKIM LOGOROM

Sav opisani rad i naši stavovi o organizaciji logorskom životu počivali su na našim ideološkim komunističkim stavovima i na poznatim iskustvima iz života i rada naših drugova u zatvorima bivše Jugoslavije. Međutim, specifičnost ratnih uvjeta i fašističkog terora u ustaškim logorima prelazila je okvire naših dotadašnjih iskustava, te su se pojavljivala pitanja na koja nismo imali gotove odgovore. A odgovore je ipak trebalo dati.

Uglavnom to su bila dva važna pitanja:

1. Da li obuhvatiti u »Zajednicu« sve žene dovedene u logore, ili samo aktiviste i članove KPJ?

2. Da li odobriti individualno bježanje iz logora, ili pripremati opći prodor?

Na prvo pitanje zasnovački ženski logor dao je beskompromisni odgovor. Mi smo obuhvatile sve žene koje su došle u logor kao suradnice NOP-a, pa i one koje su bile samo žrtve fašističkog terora. Nismo obuhvatile samo prostitutke i kriminalke, kojih je bilo nešto malo.

Treba naglasiti da je za taj beskompromisni stav snosila glavnu zaslugu drugarica Katica Hrušč-Debeljak, grafička radnica iz Zagreba, član i sekretar KPJ u logoru. (Živi u Zagrebu.)

Na drugo pitanje također smo našle naš odgovor, iako su se u tom pitanju pojavljivala povremeno, pa sve do kraja logora, različita mišljenja. Jedne su smatrale da treba iskoristiti svaku mogućnost bijega u slučaju da se (poznaje teren, da se ima veza iz vana, te ako postoje izgledi da bi bijeg uspio.

Druge su smatrale da svaki individualni bijeg povlači za sobom desetke života onih koji ostaju u logoru. Te ustaške represalije nanose više štete našem ilegalnom radu u logoru nego što bi NOP-u koristio bijeg pojedina.

U našoj jasenovačkoj zajednici prihvaćen je stav neodobravanja individualnog bijega, nego se radilo na pripremanju općeg prodora iz logora.

Zbog važnosti navedenih pitanja i odgovornosti koju ona povlače pred Partijom, mi smo odmah u početku našeg dolaska u Jasenovac tražili vezu s muškim logorom, koji je bio veći, jači i razvijeniji, i za kojega smo vjerovali da ima direktnu vezu sa KPJ na slobodi. Već sam naprijed spomenula da je prva veza bio dr Mile Bošković, logoraš i liječnik, Crnogorac i član KPJ. Istovremeno su na naš politički život u logoru imali velik utjecaj »ustaški« liječnici dr Marin Jurčev i dr Ivan Belušić. Oni su u stvari bili zakamufli-rani aktivisti NOP-a, izaslanici logorskog komiteta, koji su nosili ustašku uniformu u činu »satnika«, ali su sav svoj rad posvetili NOP-u i logorašima. Zbog toga su rada bili i obješeni nakon »provale« zajedno s tridesetoricom drugova iz logora. Preko njih dobivale smo iz ustaških magazina najnevjerovatnije stvari. Bilo je dovoljno da mi, preko naše logornice, napravimo samo spisak potrebnih stvari, kao što su lijekovi, odjeća, obuća, hrana itd.,

pa da sve to u traženim količinama dobijemo u najkraćem roku u naš krug. To je značilo da drugovi iz muškog logora drže u svojim rukama sve važne pozicije, to jest skladišta, radionice, magazine, kancelariju, bolnicu, nami-
jenjene ustašama, te da sve to koriste za nas logoraše.

Sve navedene stvari dostavljao je u naš krug drug Mirko Majić, logoraš iz Zagreba, koji je po ustaškoj liniji bio zadužen da snabdijeva naš krug pitkom vodom i vodom za pranje iz Save, a koju je dovezio kolima s konjskom zapregom. Međutim, u njegovim kolima bilo je uvijek svega više od same vode. Nadalje, preko dr Jurčeva i dr Belušića mogle smo tražiti da nas odvedu »na liječenje« u ustašku bolnicu u Jasenovac, ako se želimo oporaviti, ili samo posavjetovati s drugovima.

Preko njih prebacivale su se bolesne i slabe žene, posebno omladinke, u logor Stara Gradiška, gdje su bile snošljivije prilike jer nije bilo tako teških radnih uvjeta. Tako su, na primjer, prebačene i drugarice Terka Gojmerac i Beška Frntić. Preko ovih liječnika dobivale smo vijesti s frontova, zatim informacije o ustaškim namjerama i zločinima, u razgovoru s njima određivali bi se taktički stavovi itd. Neopisiva je bila hrabrost i odanost KPJ-e drugova Jurčeva i Belušića, koji su za svoj rad dali živote svoje i svojih porodica.

Kada je u jesen 1943. većina drugarica vraćena natrag u Staru Gradišku, ostalo nas je samo 15—20 i dalje u Jasenovcu, jer su ustaše organizirale ustašku praonicu rublja, u kojoj je trebalo raditi i preko zime. Ta se radionica nalazila na drugoj strani muškog logora, izvan glavnih vrata, ali unutar logorskih zidina. Desetar tih radova bila je drugarica Berta Petričić, a drugarice koje su tamo radile bile su:

Vera Gregurović, Ilonka Zdravec, Bogdana Jurišić-Vejnović, Grozdana Vrga, Lazarka Vranješ, Anđelka Mirković, Stela Polak, Nikolina Šitin, Ksenija Zelić, zatim dvije omladinke Ankica i Radojka Vuković (ne sjećam se Ankinog prezimena), te jedna drugarica iz Sarajeva židovskog porijekla (poginula u Jasenovcu) i ja.

U toku zime 1943—44. u naš logor dolazile su nove žene, pohvatane na partizanskim terenima i u okolnim selima, tako da se logor ubrzo popunio i bio veći nego u svom početku. Kada su ponovno došle drugarice iz Stare Gradiške u proljeće 1944. na poljske radove, našle su naš logor bolje organiziran i politički jači nego što je bio ranije. Za to vrijeme uspjele smo uspostaviti direktnu vezu s logorskim komitetom iz muškog logora, i to preko druga Mirka Jurišića, muža drugarice Bogdane Vejnović-Jurišić. Oni su bili uhvaćeni u Petoj neprijateljskoj ofenzivi i zajedno dopremljeni u Jasenovac.

Ova je veza bila uspostavljena na slijedeći način: kada bismo odlazile na rad u praonicu rublja, prolazile smo kroz muški logor. Tom je prilikom Bogdana uspjela uspostaviti pismenu vezu s Mirkom, o čemu je odmah obavijestila naše logorsko rukovodstvo. Mi smo tada dogovorile i lični kontakt s tim drugom. Oko dva sata u noći, kada bi sve spavalo, drug je dopuzao obalom ranije spomenutog »jezera« sve do naše bodljikave žice iza latrine. Bogdana i ja razmaknule bismo žicu, i spuštale se škarpom do obale tog jezera. Tu su se kratko, u roku od 1—2 minute, saopćile najnovije vijesti, predale direktive za rad, primila ilegalna štampa s oslobođenog teritorija (»Vjesnik« i proglasi Glavnog Štaba Hrvatske), i tada bismo se povukle. Tako smo tim putem raspravljali i o problemima naše zajednice. Saznale

smo da drugovi u muškom logoru odobravaju naš rad, kao i naš stav protiv individualnog bježanja, te da se muški logor sprema za »prodor«, to jest oslobađanje svih logoraša prepadom na ustašku stražu, a uz pomoć jedinica NOV-e.

ORGANIZACIJA »PROBOJA«

Isto tako smo saznale da drugovi imaju stalnu vezu s KPJ na slobodi putem jednog svog »slobodnjaka«, koji je kao veterinar odlazio u Bosansku Dubicu. Također su tvrdili da preko te veze u Bosanskoj Dubici dobivaju direktne vijesti od Glavnog Štaba NOV-e Hrvatske.

Organizacija »proboja« bila je planirana tako da su u muškom logoru bile formirane »trojke«, to jest udarne jedinice, koje su u datom trenutku trebale da napadnu ustaše i stražu u logoru, kako bi oslobodile put za bijeg ostalim logorašima preko Save i spajanje s jedinicama NOV-e. Ove trojke bile su i naoružane oružjem proizvedenim vlastitim snagama, ilegalno, u jasenovačkoj radionici »lančari«. To su bile male puške koje su se mogle sakriti ispod košulje na grudima.

Sam prodor trebao je biti izveden tako da jedna partizanska jedinica napadne Bosansku Dubicu i povuče glavninu ustaške vojske iz Jasenovca u tu borbu. U isto vrijeme logoraši bi sa svojim trojkama izvršili napad na ustaše, koji su ostali u logoru, oslobodili ostale zatvorenike i preplivali Savu, da bi se spojili na bosanskoj strani s jedinicama NOV-e. Plan je bio razrađen do najmanjih sitnica, a nama ženama bio je stavljen zadatak da također organiziramo trojke od sposobnih drugarica i da čekamo znak za napad. To je bilo u ljetu 1944. godine.

Mi smo tada zaista stalno i svakodnevno čekale znak za napad, a partizanke među nama, koje su poznavale vojne vještine, učile su ostale žene kako se treba ponašati u jurišu, kako se zaklanja, puže itd. U našem logoru vrilo je kao u košnici. Bez obzira na to što su ustaše svakodnevno dopremale nove žene i čitava sela, da bi ih u roku od jedne noći sve likvidirali, naš je moral bio na visini. Svake večeri poslije teškog rada na polju plesale smo kola, pjevale pjesme, s pjesmom smo svakog jutra išle po nasipu. Naša je pjesma odzvanjala čitavim logorom, a drugovi su govorili da im ta pjesma daje veću snagu i vjeru u pobjedu.

Bile smo jedinstvene iznutra, s pouzdanjem u pomoć izvana.

Međutim, do općeg prodora logoraša iz Jasenovca nije došlo u 1944. godini, već prilikom posljednje likvidacije u travnju 1945. Tada je naša organizacija bila već potpuno uništena, proboj je bio slab i bez ikakve pomoći izvana, tako da su se spasila svega 72 druga.

U početku jeseni 1944. uhvaćena je naša veza u Bosanskoj Dubici. Tako je nastala »provala« i oko trideset drugova iz muškog logora odvedeno je u jasenovačku »zvonaru«, to jest u zatvor sa samicama unutar logora. »Zvonara« se nalazila s lijeve strane velikih ulaznih vrata, koja su vodila u logor. Otpočela je istraga o ilegalnom radu u logoru. Među prvima »uhapšen« je dr Mile Bošković, zatim Ramzija Rebac, jedan od organizatora »prodora«, i još trideset drugih logoraša. Od žena u zvonaru smo bile odvedene šefica Belak i ja.

Opisujem ukratko kako se odvijalo to »hapšenje«. Najprije smo čule da drugove odvode u samice, no nismo još znale za provalu. Nakon toga odveli su iz našeg kruga jednu ženu na saslušanje u »zvonaru«, koja nije bila član zajednice, mislim da je uhapšena zbog prostitucije. Nju su vjerojatno nešto ispitivali o našoj aktivnosti i vezama s muškim logorom, no ona nije niti znala niti mogla nešto konkretnije reći. Mislim da se ona nije više vratila natrag u naš krug. Vjerojatno je ipak morala nešto kazati o tome tko se i kako najviše ističe u ženskom logoru, prema njezinom zapažanju, jer su nakon toga najprije odveli na saslušanje drugaricu Nikolinu Sitin. Ona je kao Splićanka bila dosta živa i upadljiva, no ona je pri tom ispitivanju imala izvrsno držanje i nije ništa odala o našem radu i vezama. Nakon ispitivanja nju su odmah pustili natrag u logor.

Poslije toga, mislim da je bila jedna nedjelja popodne, odveli su u »zvonaru« Šteficu Belak i mene. Tukli su nas i pitali stalno o vezama s muškim logorom i o logorskoj organizaciji. No iz njihovog ispitivanja razabrala sam da nas niti jedan od uhapšenih drugova nije teretio s ničim konkretnim, pa je bio jedini mogući način ispravnog držanja ne priznavati ništa. Bacili su nas u samicu, u kojoj smo Štefica i ja ležale na podu jedna uz drugu, od zida do zida. U toj ćeliji nije bilo ništa drugo do »kible«. Koliko dugo smo bile pod tom »istragom« da li dva, tri dana, ili deset dana, teško je reći. Svi ti dani i te noći bile su nabijene užasom, strahotama, koje čovjek zaboravlja da bi mogao živjeti dalje. Bilo je više ćelija oko nas u kojima su bili naši drugovi, i mi smo slušale kako ih muče. Jednu čitavu noć jednome su rezali komad po komad tijela, vriska je bila nepodnošljiva, kletve užasne, mi nismo uopće spavale već drhtale, i željele samo brzu, a ne tako polaganu smrt.

Druge večeri čule smo glas Maksa Luburića, glavnog zapovjednika logora, koji je izrekao »kamu pokretnog prijekog suda«: »Svi uhapšeni osuđeni su na smrt vješanjem, javno pred čitavim logorom!«

I zaista, drugoga jutra čule smo kako se otvaraju vrata ćelije do nas i kako prozivaju drugove. I mi smo čekale da nas prozovu, no vrata naše ćelije nisu se otvarala. Ostale smo neprozvane, u još većem strahu, jer nismo znale na koji način će nas ubiti. Znale smo iz samica »zvonare« rijetko tko izlazi živ. Na zidovima naše ćelije čitale smo stravične zapise onih koji su prošli kroz njih, umoreni gladu, »kalendar« u kojemu je pisalo: »21 dan bez hrane dne...« Stravični zapisi, kojih se više ne sjećam, jer čovjek se bori da zaboravi užase.

Bile smo u toj ćeliji još nekoliko dana poslije vješanja drugova, najprije potpuno bez hrane i vode (mislim dva dana), a onda su nam donijeli malu pliticu rijetke pure, koja nam se učinila vjesnikom života. Nakon toga otvorila su se vrata samice i ustaša šakić s još nekolicinom krvnika rekao je: »No, šta ćemo s vama?« Mi smo se prisilile da »vedro« odgovaramo: »Pa vi ćete nas pustiti u logor, jer znate da mi nismo ništa krive.« On je odgovorio: »Mi znamo da ste i vi krive, no mi ćemo vas ipak pustiti, a vi nećete nikad znati zašto.« Zaista, i to je jedan od apsurdna u toj krvavoj ludnici i košmaru koji smo prošle.

Poslije toga pustili su nas natrag među drugarice. Ženski logor je za to vrijeme dok smo bile u samici premješten u zidanu zgradu, o kojoj sam ranije govorila. Dočekane smo raširenih ruku od svih žena u logoru i beskrajno dugo prepričavale smo protekle događaje, koji su značili pravu prekretnicu u našem životu.

Pričale su nam o velikom nastupu, pred kojim je izvršeno vješanje tri-desetorice drugova i strijeljanje dr Mile Boškovića. Sjećam se da je dru Boškoviću smrt strijeljanjem dodijeljena kao znak časti, to jest poštovanja neprijatelja, jer je njegovu veliku hrabrost cijenio i sam Luburić. Sjećam se da su drugarice opisivale taj čin ovako: Ustaša Šakić bio je zadužen da strijelja Boškovića, te mu je rekao: »Klekni, da pucam u tebe!« A Bošković je odgovorio: »Pucaj, Crnogorac ne umire klečeći!«

Kratko vrijeme nakon pogibije ovih drugova obješeni su javno u selu Jasenovcu drugovi dr Marin Jurčev i dr Ivan Belušić, te Marinova žena. Čule smo da su ih grozno mučili, jer je Luburić bio posebno bijesan na njih, s obzirom na to što je mislio da su njihovi.

KRAJ LOGORA

Najgore razdoblje našeg života u Jasenovcu obuhvaća period poslije ove provale pa do kraja logora. Odmah nakon pogibije navedenih drugova uslijedile su daljnje provale, tako da smo stalno slušale kako odvođe pojedine grupe u samice »zvonare«, iz kojih se više ne vraćaju. Nije bilo više javnog izricanja smrtno kazne. Tako su stradali gotovo svi članovi logorskog komiteta, a među njima i drug Jurišić, s kojim smo održavale vezu. Masovne likvidacije žena i muškaraca bile su svakodnevna pojava. Te jeseni 1944. godine naš ženski logor u Jasenovcu brojio je stalno oko 500 do 1000 žena, jer su neprestano dolazili novi transporti, a svake večeri je prozivano 100 do 200 žena za likvidaciju. U tom razdoblju radile smo u ustaškom vešeraju, u krojačnici, na čuvanju krava u Jasenovcu i na čuvanju volova u Ušticu. Kada bismo navečer dolazile s poslova, bile smo gotovo svakog dana zaustavljene na glavnim vratima logora i tu bi iz naših redova odvajali, prozivali, pojen dine žene, koje se više nisu vraćale k nama. Nakon povratka u zgradu logornica Pina često bi ponovno prozivala drugarice koje su otišle, a drugog dana su se njihove stvari nalazile po magazinima.

U tom vremenu logornica Pina govorila je da je ustaška naredba takva da niti jedna Židovka ne smije ostati živa. Mi smo u našim redovima, to jest u radionicama, čuvale između sebe drugarice židovskog porijekla, prikazujući ih »arijevkama«. Posljednja koju smo tako prikrivali bila je omladinka židovskog porijekla Stela Polak, koja se u samom logoru razvila do prave skojevke. U kasnu jesen 1944. i ona je prozvana jedne večeri kada smo se vraćale iz vešeraja. Ona je čitavog toga dana slutila da će biti prozvana. Bila je neobično hrabra, nije plakala, već je sa smiješkom govorila: »Pa što je jedan život, moj život, prema milijunima mladih života, koji u svakoj minuti pogibaju na svim frontovima!« O njezinoj hrabroj pogibiji govorili su i sami ustaše, koji su bili prisutni likvidaciji. Izvikivala je parole, nije se dala mirno udariti maljem, već je bila nasilno zaklana. Ona je zaslužila da se njeno ime nikada ne zaboravi.

U to vrijeme došla je u naš logor i grupa pohapšenih članova Mjesnog komiteta KPJ iz Zagreba, a među njima i Marica Knežević, i jedna omladinka — Sonja Fabijanić. One su bile jedne večeri s nama, a druge večeri već su prozване. Od njih smo tada doznale o pogibiji drugarice Eme Cekurić i o strašnim provalama u okupiranom Zagrebu.

U to vrijeme mnogo je žena bilo bolesno, jer više nismo imale ni liječnika ni lijekova. Još više ih je umiralo. U našoj zgradi bila je na tavanu jedna prostorija koja je služila za — mrtvačnicu. U nju su odnosili polumrtve žene, koje su tamo trebale da čekaju smrt. U toj mrtvačnici prosjedile smo čitavu noć i dan Mara Simić i ja prije našeg odlaska u zamjenu. I to zbog toga jer je ustašica Marica Žabek bila veoma bijesna na nas kada je došao poziv za zamjenu, pa je odredila: »Proklete partizanke, marš u mrtvačnicu!«

Jedini svijetli trenuci u tom mračnom razdoblju bile su »zamjene« koje su tada učestale. Grupe su bile sve veće i sve veći se broj naših drugarica našao na oslobođenom teritoriju. A svaka grupa koja bi izašla zamjenom imenovala je one drugarice koje su još ostale i koje bi trebalo zamijeniti. Tako je jedan dio naših aktivista preživio. No velik dio žena poginuo je u posljednjoj likvidaciji u travnju 1945. Među poginulima bile su i aktivistkinje naše logorske organizacije Marica Lončarić iz Plesma, Ilonka Zadravec iz Zagreba, Radojka Vuković iz Mostara i mnoge druge, kojima neka je slava!

Ja sam zamijenjena koncem ožujka 1945, zajedno s drugaricama Marom Simić i Bogdanom Vejnović-Jurišlić. I to je bila posljednja zamjena prije miniranja logora.

JEDNA LOGORAŠKA ODISEJA

PRILIKE U USTAŠKIM LOGORIMA

Četrdeset godina je prošlo od onog srpanjskog dana 1941. godine, kada je započela moja logoraška »Odiseja« — od Gospića, preko Jastrebarskog, »Danice« kraj Koprivnice, Jasenovca do Stare Gradiške. Suviše je to vremena da sjećanja ne bi izbljerala, a dovoljno da bi emocije, koje mi ranije nisu omogućavale da napišem ove retke, bile donekle potisnute. Nadam se da ću uz pomoć sjećanja i ostalih preživjelih, a nas je sve manje, uspjeti opisati kako je to bilo. Dugujemo to onima koji nisu dočekali slobodu, jednoj desetkovanoj generaciji mladih.

Vratimo se na početak — Zagreb 13. srpnja 1941. Tek su prošla tri mjeseca otkako su onog sivog šestoaprilskog jutra njemački avioni preletjeli Zagreb, a tridesetak minuta kasnije bombardirali Beograd. Događaji su se nakon toga odvijali u lančanoj reakciji: okupacija, osnivanje NDH, prve akcije i diverzije pod rukovodstvom KPJ, hapšenja, strijeljanja i represalije. U Zagrebu, kao i u ostalim gradovima, Jevreji nose žute trake, zidovi su oblijepljeni prvim oglasima o strijeljanjima, potjernicama, imenima ucijenjenih. Uz njih svako jutro osvanjuju nove parole, koje noću ispisuju članovi SKOJ-a i Partije, danju dijele proglase CK KPJ, dok zvučnici u gradu prenose nove zabrane, naredbe i prijetnje, uz pratnju vojničkih marševa.

VELIKA HAPŠENJA STUDENATA

Tog srpanjskog sunčanog dana stanovnici zapadnog dijela grada začuli su uveče puškanje u pravcu Zaprešića. Ništa izvanredno u tim nemirnim danima okupacije. Samo mali broj ljudi znao je da to dolazi iz Kerestince, gdje su logoraši razoružali ustašku stražu i izvršili prodor iz logora. Te ljetne večeri otprije 40 godina izvanredno se sjećam, iako nisam tada mogla slutiti da će za mene biti kobna. Naime, u zoru slijedećeg dana 14. srpnja 1941. i slijedećih nekoliko dana, ustaška policija, vjerojatno da bi spriječila eventualno skrivanje odbjeglih logoraša, ili kao odmazdu, poduzima u Zagrebu masovna hapšenja. Ni redovi naprednih studenata i omladinaca ne ostaju pošteđeni.

Na sreću, ljetni je raspust, osim toga većina studenata ljevičara morala je prekinuti studij, pa se vratila kućama, a mnogi su po direktivi Partije otišli na rad na teren. Bila je to sretna okolnost, jer policija raspolaže listama

studentata ljevičara i simpatizera. Naročito se služi listom nastalom 1940. godine, nakon što je policija provalila na proslavu Oktobarske revolucije, koja se održavala u prostorijama nekadašnje »Matice hrvatskih obrtnika«, Ilica 49, a organizirali su je članovi KUSP-a, raspuštenog 20. listopada 1940. Tom prilikom svi su prisutni, njih nekoliko stotina (članovi SKOJ-a, Partije, simpatizeri), policijskim autobusom »Crnom Maricom« odvedeni na policiju u Đorđićevu ulicu. Uprkos tom masovnom hapšenju i preslušavanju, policija nije uspjela saznati tko su bili inicijatori i govornici tog skupa.

Kako se iste 1940. godine na Sveučilištu vodila borba za osvajanje stručnih klubova, postojale su i kandidatske liste ljevičara, a Ustaški sveučilišni stožer imao je također svoje liste ljevičara. Znalo se od ranije tko je na čijoj strani. Od te velike zamisli masovnog hapšenja ustaška se policija morala zadovoljiti hapšenjem grupe studenata-ljevičara, skojevaca i članova Partije s raznih fakulteta, koje je zatekla u Zagrebu i koji se nisu uspjeli na vrijeme skloniti. Bilo je to, čini mi se, prvo veće grupno hapšenje studenata Zagrebačkog sveučilišta za okupacije.

U grupi uhapšenih nalazili su se: Sofija Jović, student medicine, Štefica Koščak, student medicine, Jelka Pachi, student filozofije, Melita Pavetić, student filozofije, Anđela Šrajber, student medicine, Zora Vučilovski, student kemije, Mirko Antolić, student kemije, Dinko Balog, student filozofije, Leonid Brolih, student elektrotehnike, Mato Barlović, student prava, Mirko Filajdić, student kemije, Boris Mikuš, student filozofije, Željko Pomper-Bimbi, student piava, Josip Rakar, student agronomije, Krešo Rupčić, student agronomije, Josip Pavlina, student agronomije, Zlatko Vilke, student elektrotehnike, Marko Vučić, student građevinarstva, Marko Fortil, student agronomije, Zvonko Kovačić, pravnik.

Našla sam se s ostalim studenticama u Đorđićevoj ulici, pa zatim u ćeliji s prostitutkama. Iako smo svi mi mogli očekivati da ćemo se jednog dana naći na policiji i mogli o tome imati neke predodžbe, stvarnost je nadmašila maštu. No to je bio tek početak. Ni grubi postupak, ni izgled ćelije (prljave, pretrpane prične, smrdljiva kibla, okovani prozori) nije nas zaprepastilo koliko njezine »stanarke«-prostitutke. Odmah smo zatražile premještaj iz tog legla zaraze. Naša upornost i odlučnost pokazale su se uspješni- ma, te smo ubrzo dospjele u ćeliju s političkim zatvorenicama. Za nas je to mnogo značilo, jer smo se našle među politički iskusnijim drugaricama, a nismo se morale bojati ni provokacija. Noću smo kucanjem o zid uspostavljale vezu sa susjednim ćelijama,¹ osluškivale prozivanje, šum upaljenih motora kamiona u zatvorskom dvorištu, sviranje gramofona, koje je uvijek značilo ispitivanje uhapšenika uz poznate metode. Tragove tih metoda pokazale su nam na svom tijelu drugarice koje smo zatekle u ćeliji. Ipak, još smo bile u Zagrebu, dobivale hranu, postojala je kakva takva veza s rodbinom i vanjskim svijetom.

Došao je tako u iščekivanju i neizvjesnosti 28. srpanj 1941. Prozване smo i naređeno nam je da pokupimo stvari. Uz nas šest studentica i svih s nama uhapšenih studenata pošle su i Katica Fergec, Dragica Čika d Lucija Borjan. U tišini zaokupljalo nas je samo jedno pitanje: Je li došao kraj, hoće li to biti transport smrti, likvidacija? Lanci, kojima su nas dvoje po dvoje vezali prije utovara u policijska kola, još su više pojačali naše slutnje. Prijelaz u vlak na zagrebačkom kolodvoru, uz veliko osiguranje, ipak je bio znak da nas ne čeka neposredna smrt. Smrt je, međutim, od tada bila naša stalna

pratilica, baš kao i ustaška straža. U vlaku se naš broj povećao, jer smo se našli s internircima iz Lepoglave, grupom od ranije interniranih španjolskih boraca i drugih prekaljenih komunista, među kojima su se nalazili Stjepan Kavurić, Marijan Krajačić, Mirko Bukovac, braća Jadrešin, Ivo Senjanović. Zvonko Svjetličić, Niko Podrug, Vinko Aljinović, Anka Butorac, Maca Gržetić, Vera Jelić, Ruža Markotić, Beška Turković, Ljubica Dobrinić-Šagi i drugi. Kasnije smo saznali da smo odlaskom iz Đorđićeve ulice vjerojatno izbjegli likvidaciju, jer je nakon napada na sveučilišnu ustašku bojnu 4. kolovoza 1941. u ime odmazde likvidirana većina zatvorenika.

Od tada će naša sudbina biti usko povezana s grupom iz Lepoglave, za početak će naše prebacivanje iz logora u logor, naša logoraška »Odiseja«. Bit ćemo prva grupa interniraca, većinom Hrvata, koja će proći sve glavne logore Hrvatske — od Gospića, preko Jastrebarskog, Koprivnice (»Danice«), Jasenovca, do Stare Gradiške. Na tom putu mnogi će i stradati, a za nas druge bit će to najteže razdoblje života, čije posljedice ćemo nositi cijeli život. No to će biti istodobno »škola prekaljivanja« i škola konspirativnog rada u najtežim uvjetima, škola otpora neprijatelju u novim okolnostima.

Trebalo je sada pokazati i dokazati visoku svijest, u duhu koje smo se do tada izgrađivali. Konačno, i to je bio jedan dio organizirane borbe koja će dobiti ime NOB. Može to danas izgledati patetično i neuvjerljivo, ali neobična je bila ta naša svijest i čvrstina. Ni u jednom času najtežih situacija nitko od nas, pa i najmlađih, nije bio spreman pokleknuti. Kad čovjek više nije fizički slobodan i ne raspolaže životom, onda mu jedino duhovna sloboda preostaje, iz koje crpi moralnu snagu, ako želi sačuvati integritet svoje личности. Zato se i ponavlja u povijesti uvijek isti pokušaj tlačitelja da žrtvu moralno uništi; cilj i najveća pobjeda za tlačitelja bilo je moralno slamanje snage žrtvine, a njeno fizičko istrebljenje često je znak straha od neuspjeha u toj težnji. Već je veliki francuski pisac Michel de Montaigne, u toku građanskog rata u 16. stoljeću u Francuskoj, napisao u svojim »Esejima« veliku istinu: »Onaj tko se naučio umirati, odučio se služiti«. A zar i naš pjesnik nije rekao: »Boj se onog tko je viko, bez golema mrijeti jada«.

KAZNIONICA U GOSPIĆU

Iako smo u zatvoru u Đorđićevoj ulici mislile da nam ne može biti gore, pokazalo se da »gorje« postoji. Naime, nakon duge vožnje vlak se zaustavio na kolodvoru u Gospiću, gdje nam je naredeno da sidemo. Sad smo već bili velika grupa, koju su opkolili ustaše naoružani šmajserima, i naredili nam da krenemo. Onako vezani krenuli smo, praćeni pljuskom, prema Gospiću.

Teško je danas riječima opisati, a mladim generacijama, kojima prvenstveno namjenjujemo ovaj zapis, teško je zamisliti, što je bio Gospić i njegova kaznionica ljeta 1941. godine. Sve kaznionice su četverokutne građevine, s unutrašnjim četverokutnim dvorištem, u koje bi trebali »gledati«, kako se to slikovito kaže, prozori. No prozori ćelija bili su okovani daskama i nisu »gledali«, ali njihovi »stanari« možda su ipak vidjeli i čuli što se događa na dvorištu. A to što su mogli vidjeti svaki dan, kao što smo vidjeli i mi kad smo stigli u dvorište, bila je masa ljudi, starih i mladih, većinom seljaka Srba, koje su ustaše vezali žicom. Jedni su odlazili, a drugi bi ih začas nado-

mještali. Svi transporti smrti za Jadovno na Velebitu prolazili su kroz kaznionicu, koja je služila kao neka vrst sabirališta. Dvorište je bilo pretijesno da primi sve one koje su dovodili. Niti centimetra slobodnog prostora, osim jame koja je služila kao zahod. Radi toga, kako bi koji transport dovodili, istodobno bi drugi odvodili na put s kojeg nije bilo povratka.

U jednoj se od tih grupa seljaka našao Marko Fortil,² student agronomije i član Partije iz naše grupe. Otišao je i nije se više vratio. U tom općem metežu najednom sam ugledala moju tetu Katu, kako ulazi u dvorište kaznionice i vjerojatno me je zamijetila kad smo prolazili na putu za kaznionicu. Udata za Srbina, odmah početkom 1941. godine izgubila je muža i sina. Druga su djeca pobjegla, a ona je ostala sama. Kako je ušla, ne znam, samo pri izlasku morala je, vjerojatno dojučerašnjem susjedu, sada ustaškom stražaru, dokazivati da je to ona, Kata, i da je donijela biljac i hranu sestričnoj najmlađoj kćerki. Bilo je to za sve nas iznenađenje, ali i olakšanje, jer se svaka veza s vanjskim svijetom koristila da naše obitelji, koje je nesreća povezala, a preko njih i Partija, saznaju gdje smo.

Do noći nas nisu dirali. Držali su nas na okupu, kao jedinu grupu Hrvata, i prvu veću grupu žena u tom dvorištu.³ Noć je donijela novu opasnost za sve nas. Naređeno nam je da svi poliježemo na zemlju. Micati se nismo smjeli. U nas je bio uperen mitraljez, a za njim je bio ustaša, koji je svoju agresivnost i mentalitet lilskazivao vičući svaki čas: »Ja sam tvoj bog.« U jednom času neki je željezničar dobio napad — ludila i slabosti — digao se, ali je istog časa pokošen pao! Nitko nije spavao, jer i nesvjestan pokret u toj mrtvoj tišini »izazvao« bi stražara i svi bismo se pretvorili u hrpu mesa. To bi naravno ustašama olakšalo posao, odvođenje do Jadovna. Naši pogledi bili su upereni u mitraljez i stražara. Zvijezde na vedrom nebu izgledale su nestvarne i odudarale su od ovog stravičnog prizora. Prošla je i ta prva noć. Promrzli i ukočeni iščekivali smo što će se dogoditi.

Drugi ili treći dan odvojili su nas i mi smo bile zatvorene u jednu malu ćeliju, koju su valjda ispraznili, u kojoj je jedva bilo mjesta gdje bi se noću ispružile. Usred noći upali su u ćeliju ustaše. Očekivale smo najgore, ali ipak nisu nikog odveli. Započelo je zastrašivanje prijetnjama i provokacije. Muškarci su te noći izgubili Martina Franekića, koji je izdvojen i vjerojatno odveden na Jadovno. Iz pretijesne ćelije premještene smo u veću i zračniju. Za prehranu se gotovo nisu ni brinuli, a mi nismo više imale zaliha. Srećom je veza preko tete Kate bila efikasna. Moja sestra i njen muž pretplatili su nas preko nje na tri porcije hrane u susjednoj gostionici.

Pitale smo se što misle s nama? Danas, kad mislim o tome, čini mi se da je bilo više razloga što je naša grupa još bila na životu. Vjerojatno je bilo suviše Srba za transporte smrti, tako da mi još nismo dolazili na red. Osim toga, protiv nas nije postojao nikakav neposredni dokazni materijal. Naravno, to što nismo bili suđeni nije bio nikakav argument nama u prilog, ali smo ga mi isticali. Možda je ipak bilo presudno što smo bili prva veća grupa pretežno Hrvata, a pogotovo žena. Možda nas je to u tom času spasilo, iako su nas iz Zagreba poslali na likvidaciju, jer u Gospiću nije postojao logor, a s druge strane postojao je već logor »Danica« u Koprivnici i u Jasenovcu.

Starije drugarice iz Lepoglave prihvatile su nas u svoju zajednicu, sve što smo imale od tada smo dijelile. Organizirale smo život kako je najbolje bilo moguće u tim teškim uvjetima. Za nas studentice mnogo je značio ulazak u zajednicu, savjeti, drugarstvo i iskustvo starijih drugarica. Za čitavo to

vrijeme i kasnije u drugim logorima naša je prednost bila upravo u tom kolektivnom, drugarskom životu. Poznato je da je najteže podnijeti potpunu izoliranost. Bio je to čak na izvjestan način izvanredno bogat život, određena škola života i surove borbe, koja je zamijenila naše fakultete.

PREBACIVANJE U JASTREBARSKO

U međuvremenu morali su ustaše taj teritorij predati Talijanima i nije više bilo vremena za transporte do Jadovna. Slučaj nas je i ovaj puta spasio. Kaznionica je ispražnjena i svi smo se opet našli na okupu uz ostale zatvo- renike. Na stanici Gospić, gdje nas je čekala kompozicija marvinskih vagona, po nekim sjećanjima, zagrebački aktivista, pekar Muhar, našao se tu kao civilni stražar. Pristupio je Anki Butorac i predložio da se bježi. Je li to bila njegova inicijativa ili nečija direktiva, nije mi poznato. No Anka to nije prihvatila. Ustaške straže bile su suviše jake, vremena za dogovor nije bilo. Bilo bi to čisto samoubistvo i povod da nas ustaše sve pobiju. Međutim, kad smo ušli u prljave i zagušljive vagone i vlak krenuo u neizvjesno, dva druga uspjela su ipak pobjeći, istrjavši daske iz poda vagona. Njihovih se imena ne sjećam. Bez vode, hrane, gušeci se, pokušavali smo se orijentirati. To nije bilo moguće, zbog čestog zaustavljanja vlaka.

No nakon nekoliko sati vožnje, jedno zaustavljanje nešto se produžilo, čuli smo i druge glasove, uz one naših pratilaca. Pred našim vagonima čuli su se i dječji glasovi. Najednom sam začula kako neki dječji glas, uz poska- kivanje, izgovara moje ime. U vagonu je tada nastala mrtva tišina. Kroz pu- kotinu na vagonu ugledala sam krošnje drveća obasjane suncem i grupu djece koja se igra, a među njima djevojčicu koja je, igrajući se kolutom, izgovarala moje ime. Odmah sam se oprezno odazvala, veza je bila uspostavljena, a preko mojih u Zagrebu i drugi su saznali gdje se nalazimo. Naše obitelji bile su već dobro povezane, a Anica Magašić, čiji je brat bio u našoj grupi, bila je partijska veza s logorašima. Kad su nas nakon nekoliko sati čekanja istjerali iz vagona, vidjeli smo da se nalazimo u Jastrebarskom. Započela je nova etapa naše logoraške »Odiseje«. Bilo je to oko 19. kolovoza 1941.

U Jastrebarskom su nas smjestili u spremište za kukuruz i žito, veliki hambar kraj starog Erdödyjeva dvorca. Da li spontano ili su bili poslani, seljaci su došli s košarama hrane pred logor. U usporedbi s Gospićem, Jastre- barsko je za nas značilo »oporavak«. Ponovno je naša grupa pokušala organi- zirati život — prehranu i osnovne higijenske uvjete. Bilo je ljeto, cijeli dan smo bili na zraku, bilo je dozvoljeno kretanje unutar označenog kruga, a stizali su i paketi od naših obitelji. Osjećala se stalna briga Partije preko Narodne pomoći, koja je na razne načine, a najviše preko obitelji logoraša, slala hranu, lijekove i odjeću. Kuhinju je preuzela Katica Fergec, a mi ostali članovi zajednice imali smo zaduženja i dežurstva, bilo u kuhinji, koja se sastojala od kotla postavljenog kraj hambara, ili u čišćenju tijesnih prostora- rijskih, održavanju higijene itd. Intenzivan je bio i idejni rad, jer svi razgovori i diskusije imali su taj karakter.

Tu u Jastrebarskom (Jaski) započelo je popisivanje logoraša. Uz našu grupu ovdje su se nalazili i Jevreji, Cigani, čak i jedno bijedno majmunoliko žensko čeljade, svi koji bi mogli uprljati čistoću rase. U kaosu gospićke kaznionice ustaše nisu raspolagali evidencijom, jer im uostalom i nije bila

potrebna. Da je čak i postojala, ne bi bila korisna, jer je toliko ljudi likvidirano. Logor Jaska bio je improviziran na brzinu. Zapravo je postojao samo teren i hambar kraj starog dvorca omeđen potokom, kome je pridodana žica. To zapravo i nije bila nikakva zapreka za bijeg, ali uz uvjet da se osigura dobra veza, kako bi se umaklo potjeri. Nekoliko pojedinačnih pokušaja bijega nije uspjelo i bjegunci su ubrzo, pretučeni, vraćeni u logor i zatvoreni u podrum. U podrumu su se nalazili, po pričanju, od Nijemaca zarobljeni oficiri jugoslavenske vojske. Jednog od tih zarobljenika vidjeli smo, kad su ga iznijeli na zrak; bio je u strašnom stanju i vjerojatno je ubrzo izdahnuo. Međutim, ustaše su bili svjesni da logor nije siguran, a osim toga izgleda da su se u okolici pojavili partizani. Zbog toga je uslijedio novi transport oko 14. rujna 1941. u logor »Danicu« kraj Koprivnice.

U LOGORU »DANICA« KRAJ KOPRIVNICE

Logor »Danica« bio je prvi koncentracijski logor, osnovan još 29. travnja 1941. u krugu stare tvornice »Danica«, kroz koji je prošlo oko 5.000 interniraca. Kad smo mi stigli, tu je već bio veliki muški logor političkih i raznih drugih interniraca, pa i kriminalaca. Tu smo našle Cicu-Mariju Eker, dr Emiliju Holik, a već su bile ili pridošle Vera Gregurović, Herta Bubanaj, Ruža Pihler, Ruža Pucarić, Desanka i Stojanka Milojević, Vuka Radeka i druge. Iz Gospića, preko Jaske, stigle su s nama i Dana Miličević, Sofija-Buca Bakarić, Ljuba Radić, Anteja Korčulanin s majkom, koje su bile u »Ovčari« kod Gospića, a dovedene su iz Mostara, Dubrovnika, Tuzle itd. Žene su smještene u kućicu s tri prostorije. Naša zajednica smjestila se u jednu sobu, ali je proširila svoj utjecaj na sve žene smještene u druge dvije prostorije. Žene su se obraćale Veri, Anki, Maci, kad bi se pojavili neki problemi, a prihvaćale su sve što je dolazilo iz zajednice, bilo kao sugestija ili kao odluka.

Bili su lijepi proljetni dani, imali smo slobodu kretanja u krugu, primali pakete, uz stalnu vezu s našim obiteljima, ali i s Partijom, koja je i dalje preko Narodne pomoći slala pakete s hranom, odjećom i lijekovima. Postojala je povezanost s drugovima iz muškog logora. Sve je to učinilo boravak u logoru donekle snošljivim. Izgleda, osim toga, da je postojala i razlika između ovih stražara i onih u Gospiću.⁴

Vrijeme smo koristili za mnoge razgovore i diskusije. Starije drugarice, posebno Vera, Maca i Anka, prenosile su nam svoja iskustva iz bogatog političkog rada. Nismo zanemarile ni kulturni rad, tako da smo, između ostalog, po sjećanju izvele Nušićevu »Muhu«, pjevale potihom ili recitirale naše pjesme. Sve to može izgledati čudno samo onima koji nisu prošli ustaške logore i zatvore. Najbolji način da se sačuva fizičko zdravlje i psihička ravnoteža bio je prvenstveno u tome da se razviju razne aktivnosti, od ideoloških do kulturnih. Iako nitko od nas u međuvremenu nije primio nikakvu presudu, ipak smo bile svjesne da nam prijete stalna opasnost, jer se naša internacija produžava.

Ponovno dolazi do pokušaja bijega, ovog su puta to pokušali Stjepan Kavurić i Marijan Krajačić. Ali ne uspijevaju, iako su imali vezu koja ih je trebala prihvatiti. Vraćeni su u logor pretučeni i zatvoreni u neku vrstu »kule«, ostatka tvorničkog tornja.

Sumnje i slutnje o našoj daljnjoj sudbini ubrzo će se za neke od obistiniti. Uoči Božića 1941. dolazi naredba da se spremimo za transport. Doduše, od nas studentica bit će puštene na slobodu Zora Vučilovski,⁵ Anđela Šrajber, Stefica Koščak, tako da ćemo ostati Sosa Jović, Cica-Marija Eker i ja, jer je Melita Pavetić jedina uspjela izaći iz Jaske. Od studenata uspjeli će izaći svi osim Josipa Rakara, Marka Vučića i Zvonka Kovačića.⁶ Od »Lepoglavaca« Maca Gržetić i Anka Butorac neće krenuti s nama. Iskoristit će ovu posljednju jÈansu za bijeg, koji će uspjeti, jer je bio dobro organiziran. Mi preostale iz zajednice, s jednim dijelom žena koje smo zatekli u »Danici«, te s onima iz Jaske, kao i s preostalim drugovima, krećemo opet u neizvjesno.

Po postupku znali smo da nam se ne piše dobro, pogotovo kad se vlak zaustavio u Zagrebu, a u njega upali Luburić i Tomić, valjda da vide tu grupu prije likvidacije. Šikanacije, prijetnje, zastrašivanje i provokacije završile su našim iskrcavanjem i otpremanjem na Ustaško redarstvo u zgradi na početku današnje ulice Socijalističke Revolucije broj 2. Kad smo ušli u zgradu, mi žene stisle smo se u hodniku pod stubama, do nas jedan dio drugova, a ostali u prostoriju desno od ulaza. Tu su nas ostavili, jer su vjerojatno sve protorije bile zauzete, a možda i zato što je trebalo konačno s našom grupom završiti. Druge su pojedinačno odvodili na ispitivanje i batinjanje, naredivali im da stoje s podignutim rukama, okrenuti prema zidu, a u leđa im je bila uperena puška. Tu se dogodio i jedan pokušaj samoubistva u muškoj grupi. Kod žena, a pogotovo mladih, primjenjivali su druge metode. Najmlađe su pozivali na stranu, podsjećali ih na mladost i nudili slobodu. To njihovo iskušavanje nije nikog pokolebalo. Odgovor je bio šutnja i vraćanje u grupu.

U jednom času naređeno nam je svima da se okrenemo zidu i podignemo ruke. Tada isu se čuli tihi koraci mnogih bosih nogu niz stepenice i koraci ustaša, izlaženje pa buka motora. Nakon sat ili dva, ustaše su se vratili s lopatama na kojima je, kao i na njihovim čizmama, još bilo svježe zemlje. Tada je i nama naređeno da krenemo. Svima nam je bilo jasno što je to značilo. Najednom, već pred izlazom, zaustavili su nas. Još smo neko vrijeme tako stajali, nijemi, ukočeni i svjesni da se radi o biti ili ne biti. Kad je konačno uslijedio nalog da se vratimo, dah smrti je nestao, znali smo da ne idemo u smrt. Da li zato što je već svanjivalo, ili su bili umorni, ili što je bilo predbožićno vrijeme? Sasvim nevjerojatna mogućnost, naravno, da ih je ganula naša mladost, jer u prvim redovima bile smo baš mi, najmlađe. Ta pitanja ostat će bez odgovora.

Otpremljeni smo u marvinski vagon iza današnjeg Studentskog centra. Nakon nekoliko sati vožnje stigli smo u Jasenovac, što su nam najavili Luburić, Tomić i Matković, koji su »bdjeli« nad našim ukrcavanjem u marvinski vagon fu Zagrebu, uz primjenu svojih metoda. Tu je već bila masa Jevreja i političkih zatvorenika. Mi žene smještene smo u jednu kućicu blizu pruge, a muškarce su odveli u logorske barake.

OD JASENOVCA DO STARE GRADIŠKE

Te 1941/42. godine zima je bila izvanredno oštra. Svojim disanjem zagrijale smo ledeni zrak. Kad smo donekle očistile taj mali prostor, pokrile smo

vlažnu zemlju biljcem tete Kate i dekama kojima smo raspolagale. O spavanju nije moglo biti ni govora. O tom su se, uostalom, pobrinuli i ustaše, a posebno Ljubo Miloš, u pratnji još jednog ustaškog časnika, pokušavajući nas zastrašiti prijeljama i izazvati provokacijama. Kroz prozorčić vidjele smo sutradan krvavu, u doslovnom smislu riječi, stvarnost Jasenovca. Sve je bilo pokriveno snijegom. Sjene od ljudi kretale su se promrzle i plave, gotovo u dronjcima. Na cesti, gotovo nadohvat ruke, posrtao je, praćen udarcima kundaka, neki zatvorenik vezanih ruku, razdrljene košulje, sav okrvavljen, vjerojatno prema jami u kojoj će naći smrt. Snježna bjelina još je više isticala crvenilo tragova krvi.

Ni Božić nije zaustavio okrutni ritual smrti i ubijanja. Ponovno su naše veze s vanjskim svijetom bile prekinute. Vjerojatno nitko nije ni znao gdje smo i možda su nas već oplakivali. Zalihe hrane, koju smo ponijele iz »Danice«, smanjivale su se. Bila nas je zima, glad, neizvjesnost. Nakon nekoliko dana (po nekim sjećanjima na samu Novu godinu) opet je došao nalog da krenemo. Kad smo na pruzi ugledale marvinske vagone, nije nas bilo briga hoće li na njima pisati »trulo voće« ili što drugo. Naučile smo da su oni uglavnom ipak »dobar znak«. U likvidaciju se većinom išlo kamionima. Bio je to opet veliki transport. Našli smo se ponovno na okupu, ali bilo je tu i mnoštvo seljaka i Cigana. Vagoni u koje smo ulazili bili su zagađeni, znak da su često upotrebljavani. Opet smo se kretali nepoznatim putem k nepoznatom cilju. Kad se vlak zaustavio i kad su vagone otvorili, vidjeli smo da se nalazimo u Okučanima. Čim smo krenuli cestom započela je prava snježna vijavica. Trebalo je propješačiti 14 km, jer sad smo znali da idemo u Staru Gradišku i njezinu kaznionu. Žene, djeca, staro i mlado, muško i žensko, sve se to vuklo tom cestom, koja se pokrivena snijegom protezala u nedogled. Umorni su bili i ustaše, koji su nas pratili oboružani puškama i šmajserima. Krišom iza zavjesa prozora, provirivale su glave ljudi, koji su gledali sa strahom i samilošću tu kolonu sličnu onim kolonama koje se ranije moglo vidjeti jedino u filmovima o carskoj Rusiji i transportima osuđenika u Sibir.

Kaznionica u Staroj Gradiški trebala je postati logor, jer se Jasenovac pokazao pretijesnim, a logor »Danica« se ukidao. U kaznionicu su stigli zatvorenici a da nisu bila predviđena čak ni najminimalnija sredstva za bilo kakvu hranu. Bez hrane, moralo se ležati na betonu usred najžešće zime. Pretresi su vršeni gotovo neprekidno, jer su kod Jevreja tražili skriveni novac, nakit, zlato. Svaki pokušaj »utaje« završavao je fatalno. Započela je praksa »nastupa«, prozivki i izdvajanja, koje je najčešće vršio ustaša Vrban. Kako je trebalo odvojiti ženski logor od muškog, početkom 1942. (8. siječnja?) preseljene smo u »Kulu«, kaznioničku građevinu iz 18. stoljeća. Broj zatočenih žena povećao se, a i naša zajednica, u koju ulazi veći broj drugarica koje su početkom 1942. godine dopremljene iz Zagreba (među njima i Buba Jančić).⁷

Kad smo prije nekoliko godina, kao bivše logorašice, prvi put posjetile Staru Gradišku, našle smo na terenu nekadašnjeg logora nove zgrade, park, zelenilo. U mislima pokušavale smo rekonstruirati nekadašnji logor. Samo je »Kula« ostala u istom stanju⁸ u kakvom je bila 1941. godine. Sava je i dalje tekla ispod nasipa, a u daljini nazirala se Kozara.

Ulazeći u »Kulu«, nakon četrdesetak godina, gledajući hodnik koji se pruža na katu, lijevo i desno od stubišta, ćelije, samice, u kojima su ostali okovi, trule podove, memljive zidove, male rešetkama okovane prozore, kolikogod sam bila potresena, istodobno sam shvatila da sve što se pisalo i piše o »Kuli« i logoru Stara Gradiška, gubi snagu pred ovim nijemim, ali uvjerljivim svjedočanstvom.

Tamo u dnu hodnika desnog krila, u ćeliji prema južnoj strani, smjestila se naša proširena zajednica. Duž zidova bio je ležaj do ležaja na podu i jedna željezna pećica uz zid, s lijeve strane ćelije. U »Kuli« smo prisustvovala mnogim scenama nasilja, ali najstravičnije su bile scene odvajanja djece od majki; izglednija i bespomoćna djeca uzalud su strugala po praznom kazanu, da bi poejala ostatke hrane kojih nije bilo. I nas je mučila glad, jer smo potrošile i posljednje zalihe, koje su donijele drugarice pridošle iz Zagreba, a hrana iz jedinog paketa, kojeg smo primile zahvaljujući hrabrosti i upornosti moje sestre, čuvala se za bolesne. Drugi paket, kovčeg pun hrane, zbog pooštrenog režima, nisu htjeli primiti i ja sam kroz prozor vidjela kako ga moja sestra vuče nasipom i uspijeva dobaciti logorašima koji su tu radili nekoliko hljebova. Ono što smo dobivale kao hranu, jedva se moglo nazvati hranom. Pljesniva pura ili kuhana voda s nekoliko zrna graha ili komadića žute repe i listića kupusa. Koricu kruha počele smo dobivati tek kad je otpočeo radom šnajderaj, a i nju smo dijelile s onim drugaricama iz zajednice koje nisu radile u šnajderaju. (Kasnije će započeti radom i druge radio-nice.)

Tek početkom travnja 1942. bit će dozvoljeni paketi s hranom i lijekovima, te po jedna karta mjesečno. Znale smo da će od gladi biti gora i opasnija epidemija bolesti i pokušale smo je spriječiti. Dežurale smo noću, da bi spriječile zagađivanje hodnika, jer je kanalizacija bila začepljena, a izmetine su plivale oko nužnika. Nadolazili su i štakori i ugrožavali ljude. Prvi gavrani počeli su kružiti »Kulom« i logorom, kao da su predosjećali da će i ovdje, kao i u Jasenovcu, nailaziti na dobar plijen.

Rano proljeće donijelo je i prve epidemije, najprije dizenteriju, a ubrzo i tifus. Mi smo još odolijevale tifusu, jer smo i u ovim najtežim uvjetima uspijevale održati kakve-takve higijenske uvjete, naravno zahvaljujući samo velikim naporima i disciplini koja je vladala u zajednici. Epidemija tifusa već zauzima toliki zamah, da ključar Bevanda svako jutro pita: »Ima li mrtvih-?« a mrtvace se odvozi kolima.

Stižu novi transporti seljaka iz okolnih sela i s Kozare, no njihov boravak u (»Kuli« nije bio dug, jer ih brzo odvoze na likvidaciju. Potresan je slučaj jednog učitelja koga će odvesti na likvidaciju sa cijelim njegovim razredom učenika. Pristižu i novi transporti Jevrejki, od kojih će jedan dio brzo nestati na putu za Požegu, među njima i Magda Bošković. Sve to nas ipak neće omesti da se priključimo priredbi, koju je organizirala Magda Bošković. Recitacije i pjevanje »Bilećanke« i »Mitrovčanke«, kao i starih hebrejskih pjesama, pretvorile su se u pravi koncert.⁹ I Osmi mart bit će obilježen jednom uspjelom priredbom.

U međuvremenu je zajednicu zadesio velik gubitak kad su 16. ili 20. ožujka 1942, umjesto u bolnicu, kako smo kasnije saznale, ustaše odveli u smrt Veru Jelić i tri Nade: Nadu Kocijan, Nadu Gaon i Nadu Dimić. Da bi se

obmanula neka Komisija (Crvenog Križa? — koju nismo nikad vidjeli) i javnost, kako se radi o radnom logoru, otvara se najprije šnajderaj, a kasnije i druge radionice. Jedna grupa odlazi na rad u šnajderaj, a druga se brine o čistoći i bolesnima itd.

Kako je u Staru Gradišku stizalo sve više naroda s Kozare, »Kula« se pretvara u »rezervat« za Srпкиnje. Hrvatice su premještene u hrvatski ženski logor, u posebnu zgradu, jednokatnicu. Međutim, zahvaljujući brizi zajednice, neke od drugarica — Srпкиnje i Jevrejke — krišom će prijeći u hrvatski logor i tako se spasiti. Bili su to primjeri bratstva i jedinstva, koje treba pamtiti. U novoj nastambi, konspirativno će se izvršiti reorganizacija zajednice, a pdvojiti će se i bolesne drugarice, jer i među nama počinje harati, uz raniju epidemiju dizenterije, i epidemija tifusa. Pred ustašama se kriju teške bolesnice, jer poučene slučajem Vere Jelić i triju Nada znale smo kako bi završile. I ja sam se našla među oboljelima. Ležeći uz Sofku Radošević, kao što sam ranije ležala u »Kuli« uz Nadu Dimić, u groznici sam se pitala hoće li naš završetak biti poput Nadinog.

Na sreću, negdje u travnju, stiže prva karta od mojih. Pišu da su dobro i da se »nadaju sestrinom ozdravljenju«. To mi je dalo snage i nadu da će me možda uspjeti izvući i spasiti smrti. Sofija Jović i ja ostale smo jedine od studentica! uhapšenih u srpnju 1941. u Zagrebu. Ostale su puštene kao što sam već spomenula, još iz »Danice«, a bila je s nama i Cica-Marija Eker iz »Danice«.

Par dana nakon primitka prve i jedine karte, naređuju mi da se spremim. Buba i Vanda paraju rubove mog kaputa i ušivaju poruku, jer se ipak nadamo da idem na slobodu. Koji je to dan bio ne znam točno, koncem travnja ili početkom svibnja 1942, uz ustašku pratnju stigla sam u Zagreb. Smogla sam toliko snage da »prenesem« svoj skelet od 44 kile, s ruksakom na leđima, pješice od kolodvora do Ustaškog redarstva na tadašnjem Trgu N, kamo me je dopratio naoružani ustaški stražar. Sve ostalo odigralo se u groznici tifusa, s epilogom u Zaraznoj bolnici u Zagrebu, ali »na slobodi«. Nakon mene izašla je i Sosa Jović, kao posljednja iz naše grupe studentica. Marko Vučić izdahnuo je poslije najdulje izolacije u samici, bez hrane i vode, kao posljednji od studenata koji su travnja 1942. prepušteni polaganom umiranju i strašnoj smrti od gladi.¹⁰ On je bio i posljednji iz prve grupe drugova s kojima smo dijelile sudbinu od Gospića do Stare Gradiške.

Tako je završila jedna logoraška »Odiseja« započeta srpnja 1941.

Bilješke

¹ Sjećam se, između ostalog, da smo došle u vezu sa Sergijem Vukovićem. Poznavale smo ga iz »KUSP-a«, »Svjetlosti« i s raznih skupova napredne studentske omladine. Zatražio je od nas da mu doturimo nož, ako je moguće. Međutim, syc: što je dolazilo iz vana strogo je pregledavano, tako da mu nismo mogle pomoći. Mislim da je to bio Sergijev posljednji boravak u Zagrebu, nakon Lepoglave.

² Po nekim sjećanjima, Marko Fortil dobrovoljno se javio da pođe s grupom seljaka, nadajući se da će izviditi kakvi su izgledi za eventualni bijeg. Naime, u tom času nije nam bilo poznato postojanje Jadovna i moglo se pretpostavljati da te grupe seljaka odlaze na rad.

³ Prema sjećanju Terke Gojmerac-Richtmann, ona je stigla iz Zagreba prije nas 16. srpnja 1941. u grupi u kojoj su bili Fina Grković, Hela Hofman, Miroslav Juhn, Marko Žoviko, Jakov Buljan, Krsto Hegedušić, Milan Stern. Nekoliko dana poslije naše grupe dopremljena je još jedna grupa u Gospić iz Lepoglave, u kojoj su bili Vlado Mađarić, Stjepan Kučić i drugi.

⁴ Unatoč tom naoko boljem postupku, uskoro će biti strijeljana doktorica Emilija Holik.

⁵ Zora Vučilovski bit će kasnije ponovno uhapšena i dopremljena u logor Stara Gradiška.

⁶ Boris Mikuš bit će opet uhapšen i strijeljan negdje 1944. godine.

⁷ Opširan prikaz o životu i radu zajednice i partijske organizacije u Staroj Gradiški dala je Buba Jančić u knjizi »Otpor u logoru Stara Gradiška«, 19. knjiga biblioteke »Poruke Spomenpodručja Jasenovac«, 1980.

⁸ Popravljen je samo krov centralnog dijela.

⁹ Među Jevrejka se nalazila, koliko se sjećam, i jedna koncertna pjevačica iz Austrije, koja je pjevala stare hebrejske pjesme.

¹⁰ Nakon prve grupe, na istu strašnu smrt osuđeno je još 36 drugova, među kojima su se nalazili i posljednji iz grupe »Lepoglavaca«. Vidi o tom detaljnije u knjizi »Otpor u logoru Stara Gradiška«, str. 27—29, 30—32.

ZAPISI IZ KERESTINCA

POTRESNI DOŽIVLJAJ PRVOG USTAŠKOG LOGORA

U svibnju 1941. zloglasni zatvor u Petrinjskoj ulici bio je, po običaju, prepun drugova. Ustaše su nakon dolaska na vlast počeli odmah s masovnim hapšenjima svih onih koji su i najmanje bili sumnjivi kao »ljevičari«. U zatvorima je već bilo premalo mjesta, pa se pričalo da će oni koji su preventivno uhapšeni kao komunisti biti otpremljeni u logor. Kamo, to se nije znalo, ali se koješta nagađalo. Očekivali smo svaki dan u zatvoru prozivku za logor. I pitali smo se za sudbinu drugova prvoboraca, koji su još iz Mačekove banovine čamili u zatvoru na Savskoj cesti. Što će biti s Adžijom, Pričom, Keršovanijem i ostalima, koje su Maček i njegova policija tako izdajnički predali ustašama i hitlerovskim okupatorima? Te misli opsjedale su nas u zatvoru Petrinjske ulice, dok smo, nesigurni za svoju sudbinu, pokušavali ocijeniti položaj i najbliži razvoj političkih prilika.

KAKO SU NAS SAKUPILI

Bio sam uhapšen 18. svibnja 1941, baš na dan »proglašenja« talijanskog princa od Spolleta (kojeg su posprdno zvali »princ Spaghetti«) za kralja takozvane »Nezavisne« države Hrvatske, kada su me na ulici prepoznali ustaški studenti i počeli progoniti po Ilici, vičući: »držite komunistu«. Provelo me je, s lancima na rukama, nekoliko ustaških stražara kroz Ilicu i Zrinjevac do policije u Petrinjskoj ulici. Putem sam demonstrativno dizao ruke s lancima, kako bi prolaznicima ostao dojam da je to prvi javni protest protiv te prodaje Hrvatske, posebno Dalmacije, talijanskoj državi.

Poslije nekoliko dana, 22. svibnja, pozvano je nas dvadesetak uhapšenika. Strpali su nas vi hodnik kraj dvorišta policijske zgrade, gdje smo čekali u neizvjesnosti. Uskoro su došla dobro poznata policijska kola »Crna Marica« i »Zeleni Tomaš«, kako smo ih zvali. Izlaze poznata lica: visoka, malo pognuta profesorska figura Ognjena Price, poletan i dinamičan lik Otokara Keršovanija, plemenita glava intelektualca, s nakostriješenim, neobično dugim obrvama, Božidara Adžije, produhovljeno, blago lice Augusta Cesarea, i mnogi drugi... Drugarsko, intimno pozdravljanje. Upiti — šta će, kuda će s nama? Njih su prebacili sa Savske ceste u Petrinjsku ulicu, pa će vjerojatno ovdje sastaviti prvu grupu komunista za logor.

Pretpostavka se obistinila. Ustaše nas grubo tjeraju u dva poluotvorena kamiona, zajedno s grupom iz Savske ceste, jer u zatvorenim policijskim ko-

lima nema mjesta za toliki broj zatvorenika. Stražari se bezobzirno služe najgrubljim ustaškim metodama. Pendreci stupaju u akciju i svaki je razgovor zabranjen. Naročito se ističe neka žena među ustašama, koja prostačkim riječima prijeti kako će »obračunati s komunistima«. Upravo kad su kamioni izlazili iz dvorišta, iskače iz policijske sobe ustaški student Janko Skrbini, poznati batinaš sa Sveučilišta, prijeti nam pesnicom i »obećava« da će on već doći da nas »posebno udesi«.

Sjedim u kamionu pokraj Adžije. Prigušenim, njemu svojstvenim glasom govori o svom utisku: logor. Sjećamo se — prije godinu dana u isto doba bili smo također zajedno — u logoru Lepoglava. Optimisti smo. Vjerujemo u narodnu snagu, u organiziranost naše Partije, uzdamo se u našu izdržljivost. A političke su prilike takve da ustaše sada još nemaju računa, a možda ni odobrenja od svojih okupatorskih gospodara, da nas iznenada likvidiraju. Hitlerova Njemačka još ima pakt o nenapadanju sa Sovjetskim Savezom.

Vozimo se Črnomercem, pa dalje u nepoznatu sudbinu. Pravec je Samobor i uskoro stižemo na odredište. Saznajemo: prvi ustaški logor je dakle stari dvorac Kerestinec.

U LOGORU KERESTINEC

Poslije dolaska u Kerestinec raspoloženje svih drugova postaje relativno smirenije. Nakon zagušljivih ćelija zatvora imamo sada za nas pravi »dvorac za ladanje«, kako neki drugovi odmah vedro reagiraju da bi održali samopouzdanje i odlučnost svih drugova. Nitko od nas tada nije ni slutio da će se u tom starom dvorcu bana Mihalovića odigrati jedan od najtragičnijih događaja našeg revolucionarnog pokreta.

U prvoj grupi došlo je oko 50 drugova. Većinom su to poznati komunistički aktivisti i stari sindikalni funkcionari. Smještavamo se prema nalogu straže u dvije sobe na uglu prvog kata starog dvorca. Priređujemo odmah improvizirane ležajeve na golom podu. Smještam se pokraj dra Pavia Markovca, a s moje druge strane leži Sigi Kraus. Preko puta, u kutu kraj prozora, priredili su svoje ležajeve Adžija, Cesaree i Keršovani. Uz njih leži stari sindikalni borac Andrija Žaja, iz užeg partijskog rukovodstva u logoru, i niz mlađih drugova radnika. U drugoj, većoj sobi smjestio je svoj ležaj stari radnički borac, pravi narodni tribun, Ivan Krndelj, s kojim se poznajem još iz Pariza 1938—1939, kad sam mu pomagao pri uređivanju radničkog emigrantskog lista »Hrvatski put«. Uz njega su poznati drugovi: Ognjen Priča, braća Turković, Divko Budak (iz užeg partijskog rukovodstva), Blaž Valjin, Dušan Grković, Antun Mrak, Stjepan Vlahek, Josip Siber, Alfred Bergmann i drugi.

U trećoj, maloj sobi je grupa takozvanih trockista: Ivo Korski, Zvonimir Richtmann, Dragutin Klepac. Poslije nekoliko dana vraćen je Klepac u Zagreb. čini se da je toga partijskog otpadnika izvukao iz logora, nakon prve inspekcije, tadašnji ustaški ravnatelj za javni red i sigurnost Božidar Cerovski kako se kasnije pokazalo — radi posebnih provokativnih zadataka.

Organiziramo odmah kolektivnu prehranu, biramo ekonomu (tu dužnost preuzima u prvo vrijeme Aleksandar-Šandor Turković), raspoređujemo za svaku sobu dežurstva itd. Naša mala komunistička zajednica funkcionira uzorno već od prvog dana. Ali se ona svakim danom i povećava. Prvo dolazi dr Ivo Kun s nekoliko drugova. Grupa studenata, od kojih su neki došli s nama prvima, postaje sve veća: Jaroslav Hvala, Niko Tomić, Marijan Đanešić, Jovica Kević, Vladimir Vitasović (tada već profesor), Viktor Rosenzweig, Vinko Milinković, Vladimir Božac, Zdravko Pavešić, Josip Rendić, Izidor Perera, Emil Frajndlih, Slobodan Glumac, Ivan Tah, Franjo Sauha, pa srednjoškolci Zvonko Komarica i Ivan Kazić, te neki drugi. Poslije nekoliko dana dolazi grupa od oko 15 aktivista iz Bosne, uglavnom iz Bihaća, Travnika i Bijeljine, te iz Slavonije (stari komunist Lavoslav šrajer iz Starih Mikanova) i drugi.

Sobe dvorca postaju premalene za sve veći broj logoraša. Uzima se za nastambu i štala u dvorištu, gdje je već otprije grupa od desetak židovskih intelektualaca. Sada uz njih smještaju i grupu Bosanaca. Početkom lipnja ima nas već više od stotinu logoraša komunista.

Prilike u logoru prvih su dana donekle podnošljive, jer je međunarodna situacija još nejasna. Zapovjednik logora Mladen Horvatin nema još nikakve precizne direktive kako da s nama postupa, pa tolerira neke naše aktivnosti. Upornim pritiskom na logorsku upravu uspijevamo ostvariti našu unutrašnju samoupravu. Imamo svog »ministra« za unutrašnje poslove, to je Bozo Adžija, i »ministra« za vanjske poslove, za odnose s ustaškom upravom logora i stražom, to je Ivan Krndelj. Jedan dio policijskih stražara koji nas čuvaju preuzeli su ustaše u nuždi od stare jugoslavenske policije, jer je zadržanih ustaških stražara tada još bilo malo. Neki od tih starih stražara dobro poznaju odlučnost, hrabrost i inteligenciju komunista, impresionirani su donekle smjenom vlasti i nejasnim perspektivama rata, pa se počinju s velikim respektom, ali i prikrivajući taj odnos, ponašati prema našim rukovodiocima u logoru. Pojedini od tih starih stražara pripravnici su da nam čine i male usluge.

Uskoro logorski režim postaje sve oštriji, živimo potpuno izolirano, najstrože su zabranjene novine i knjige političkog i historijskog sadržaja. Ipak, u prvo vrijeme uspijevamo ostvariti neke olakšice. Nekoliko nas težih tuberkuloznih bolesnika (Vinko Jeđut, Jovica Kević i ja) imamo donekle povoljniji, tzv. »specijalni« režim. Dopuštaju nam da uz pratnju stražara u određeno vrijeme idemo na šetnju u park dvorca. Ali se i te pogodnosti ubrzo ukidaju. Ipak, Jovica Kević odlazi sa stražarom svakih 10—14 dana u Zagreb na pneumotoraks, i odande nam donosi vijesti i poneke prokrijumčarene novine. Neki od nas idu na liječnički pregled u Samobor, jer ustaše nemaju povjerenja u logorskog liječnika dra Mrvoša, koji je s većom grupom Srba (tako-zvanih »Jugoslavena«) zatočen izvan našeg logora u gospodarskim zgradama poljoprivrednog dobra Kerestinec. Neki drugovi dobivaju prvih dana čak dozvolu da uz pratnju stražara odlaze na popravak zubi u Samobor.

Postoje prilike za individualni bijeg, te razmatramo tu mogućnost po grupama u kolektivu. Ali, svi zaključujemo da bi to pogoršalo položaj ostalih logoraša, pa disciplinirano prihvaćamo direktivu da individualnih bjegova neće biti. Vežemo samopožrtvovno i drugarski naše sudbine u iščekivanju budućih neizvjesnih događaja. S nama je i jedan važan funkcionar talijanske Komunističke partije — Rigoletto, čiji se pravi identitet i funkcija skrivaju u najstrožoj konspiraciji. Jedino njega treba bijegom individualno izvući iz logora i prebaciti na revolucionarni rad u Italiju. To konačno uspijeva, na nenapadan način, uz organiziranu partijsku pomoć izvana. Sve se to drži u najvećoj tajnosti i među samim logorašima.

U prvo vrijeme dopušteni su ponekad pojedinačni posjeti rodbine, obično prilikom donošenja hrane. Žene i majke iz Zagreba redovito donose košare s jelom. To prilično pojačava našu prehranu, jer sve što dobivamo izvana ide u zajedničku kuhinju i hranu dijelimo u isto vrijeme na jednake dijelove. Dolasci rođaka s košarama hrane omogućuju nam da ostvarimo prilično redovit kontakt s drugovima na slobodi. No već poslije nekoliko dana režim u logoru postaje sve stroži, i razgovori s rodbinom se zabranjuju. Košare s hranom predaju se stražarima na ulaznim vratima, koji pozivaju određenog zatvorenika. VUi mi ipak pokušavamo da se prilikom predaje hrane približimo vratima logora, pa tako netko od nas uspijeva da progovori nekoliko riječi s majkom ili ženom. Meni donosi hranu majka dva puta tjedno, te ponekad s njom razgovaram. Žene logoraša su najagilnije i najupornije u dolascima, osobito žena doktora Adžije, koja često dolazi s mojom majkom. Tako se uz pomoć žena zatočenika uspijeva organizirati i održati ilegalna veza s Partijom i drugovima u Zagrebu. Na taj način doznajemo za vijesti iz Zagreba, koje se po grupama u logoru prenose i komentiraju. Jedna od tih vijesti nas hrabri i raduje, ali ujedno i zabrinjava. Čujemo da se po Zagrebu otvoreno šapuće kako ustašama nema dugog vijeka, da je u logoru zatočen »cvijet hrvatske inteligencije« i da se u Kerestincu zapravo nalazi nova, prava narodna vlada. Zabrinjava nas da se ustaše ne bi požurili kako bi svoju konkurenciju radikalno likvidirali.

POLITIČKI RAD U LOGORU

Već prvih dana razvijamo u logoru intenzivan rad na političkoj i kulturnoj izgradnji. Ognjen Priča drži predavanja o razvoju socijalizma, o dijalektičkom materijalizmu i političkoj ekonomiji. Organiziraju se kružoci za proučavanje imperijalizma, prema Lenjinovoj knjizi, koje vodi Otokar Keršovani. Sjećam se još živo njegova bistrog i jasnog izlaganja i najzamršenijih historijskih i političkih pitanja. Sudjelujemo živo u diskusiji. Lenjinova je knjiga prokrijumčarena u logor (uz »Kratku historiju SKP (b)«, i neke druge ilegalne materijale), te ide od ruke do ruke povjerljivih drugova i poglavlja se u tančine proučavaju. Prokrijumčarena je i početnica ruskog jezika. Osnivaju se dva kursa za ruski jezik, za naprednije i za početnike. Nezaboravni tihi August Cesaree tumači nam, s pedagoškom strpljivošću, razlike između ruskoga i hrvatskoga jezika, te neumorno ispravlja naše pogreške akcenata pri čitanju ruskog teksta. Doktor Pavao Markovac organizira mali pjevački zbor.

Uče se naše borbene pjesme, kao i neke druge, malo »neutralnije«. Prvo tiho, poluglasno u sobi, a za nekoliko dana već se usuđujemo i glasnije pjevati u kutu dvorišta. A kad nema stražara previše blizu, onda potihoo odjekne »Internacionala« ili »Crven je istok i zapad«. Neki stariji policijski stražari slušaju nas tolerantno, a poneki i sa skrivenom simpatijom. No s vremenom se neki stražari stare jugoslavenske policije smjenjuju i na njihova mjesta dolaze mladi, ustaški orijentirani i grubi stražari.

Ustaške vlasti pokušavaju da vrše psihološku presiju na pojedine ugledne drugove. Bio sam upravo u dvorištu Kerestince kada je šef ustaškog redarstva Božidar Cerovski dolazio radi inspekcije logora. On je za vrijeme stare Jugoslavije, kao hrvatski nacionalist, bio dugo vremena na robiji zajedno s Otokarom Keršovanim, pa su se dobro poznavali. Vidio sam kako je Cerovski dugo šetao logorskim dvorištem s Keršovanim, nastojeći da ga, kao stari poznanik, nagovori raznim uvjeravanjima, obećanjima i prijetnjama, da potpiše javnu izjavu lojalnosti »ustaškoj državi«, u zamjenu za život i uvjetnu slobodu. Takav pojedinačni razgovor, pod psihološkim pritiskom, vodio je Cerovski (a možda i neke druge ustaške glavešine) i u zagrebačkom zatvoru i u Kerestincu i s Augustom Cesarcem. Ustašama je bilo osobito stalo da oba istaknuta hrvatska intelektualca i pisca pridobiju, barem pasivno, i javnosti predstave kao neke, sada lojalne, komunističke »obraćenike«, ističući u prvom redu njihovo »hrvatstvo«. Ali unatoč upornom psihološkom pritisku, prijetnjama i obećanjima, ni Keršovani ni Cesaree nisu poklekli, iako su znali što ih čeka, sačuvavši neokrnjeno svoju komunističku svijest, svoju revolucionarnu čvrstinu i idejnu postojanost.

PRITISAK ZA BOLNIČKO »IZVLAČENJE«

Nisu prošla ni tri tjedna od našeg boravka u logoru kada, uz sve veće pooštavanje logorskog režima, dolaze izvana i veoma ozbiljne vijesti. Naslućuje se razvoj političkih i ratnih događaja. Osjećamo da trebamo biti pripralni na sve. No sve se drži u strogoj tajnosti. Razine mogućnosti o razviku prilika i o pogoršanju našeg položaja procjenjuju se u užim grupama, a samo se ponekad na nekim licima vidi ozbiljnost situacije. Razmatra se mogućnost da se neki od težih bolesnika, a osobito starijih rukovodećih drugova, koji su prvi ugroženi, nastoje prebaciti u bolnički zatvor u Zagreb. Božidar Adžija je bolestan na srcu, a August Cesaree je stari plućni bolesnik, pa treba naći način kako bi ih se među prvima otpremilo u bolnicu. U tome smislu vrši se kampanja i pritisak na zapovjednika logora Mladena Horvatina, koji je prema bolesnim drugovima ponekad pokazivao izvjesnu uvidavnost. Pripreme su već učinjene — logorski liječnik dr Mrvoš, iz susjednog logora takozvanih »Jugoslavena« i »Židova«, spreman je da nekoliko težih bolesnika predloži za bolnicu.

Ali odluka leži izvan logora. Zapovjednik logora bez izričitog dopuštenja ustaškog redarstva iz Zagreba neće nikoga da uputi u bolnički zatvor. Ipak se, donekle, koleba. Pomaže nam slučaj. Ja imam upalu srednjeg uha, koja se u logoru pogoršala, pa je zahvatila i drugo, zdravo uho. Nastala je akutna upala srednjeg uha, uz jake bolove, koje još potenciram pred logorskom upravom. Zapovjednik logora Horvatin napokon odlučuje, na svoju ruku, da me

jedan stražar hitno preveze motornom trokolicom u bolnički zatvor u Zagreb.

Put za bolnicu bio je tako donekle probijen. Za koji dan treba na sličan način da se dokopaju bolnice Božo Adžija, August Cesaree i neki drugi bolesniji drugovi. Ali ja se, unatoč bolovima, u posljednjem trenutku kolebam. Teško mi je ostaviti drugove, i to još kao prvi, osjećam se drugarski, komunistički obaveznim da nastavim s njima dijeliti istu sudbinu i borbu. No stari poznanik Krndelj odlučno mi kaže da iskoristim ovu priliku, jer situacija se u najkraće vrijeme može potpuno izmijeniti, pa bi svaki odlazak u bolnicu bio onemogućen. Treba uz to da izvidim i što prije javim na neki način mogućnosti za prebacivanje bolesnih drugova u bolnicu, kao i o prilikama u bolničkom zatvoru. Shvaćam to kao poseban partijski zadatak. Prije odlaska imam kratki dogovor i s Božom Adžijom. Treba da mu odmah javim da li sam bez neprituljivosti stigao u bolnicu i u koju, da se zna ravnati. Rastanak je užurban, dirljiv i nezaboravan. Sjedam s dobro zamotanom glavom u prikolicu motora, mašem dugo rukom drugovima, koji mi s prozora odzdravljaju. Mašem im sa zebnjom u srcu i sa suzom u očima ... Kao da sam tada nesvjesno slutio da ih više nikada neću vidjeti, da gotovo svi već nakon mjesec dana neće biti među živima. Bilo je to 14. ili 15. lipnja 1941, u subotu popodne, — nekoliko dana prije napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez.

Ulomak iz šireg napisa u »*Zborniku sjećanja, Zagreb 1941 — 1945*«, (Svezak I), Zagreb, 1982.

NEUSPJELI POKUŠAJ OSLOBAĐANJA LOGORAŠA IZ KERESTINCA

KAKO JE ZAKASNILA GRUPA ZA POMOĆ PROBOJU IZ LOGORA

Bilo je to u srpnju 1941. kada me je Blaž Mesarić nagovorio da sudjelujem u jednoj akciji. Nakon što sam pristao, dva dana prije polaska na akciju dao mi je vojnodržavni revolver od 9 mm i rekao da će ponovno doći i dati mi daljnje upute. Po dobivenim uputama otišao sam u nedjelju, 13. srpnja 1941. ujutro, opremljen kao planinar, s nešto hrane u Heinzelovu ulicu u brijačnicu. Rekavši javku, dobio sam jedan paket — bio je to pakleni stroj. Stavio sam ga u naprtnjaču i uputio se preko mitnice duž Radničke ceste prema Petruševcu.

U Petruševcu sam se javio na određenom mjestu jednom drugu koji me je još s jednim drugom, odveo na obalu Save i tu nam predao jedan velik, sasvim nov čamac, dug preko četiri metra. Čamcem smo se prevezli na desnu obalu Save i onda smo ga cijeli dan vukli uzvodno do Jaruna, iznad bivšeg Gradskog kupališta.

S GRUPOM DRUGOVA OD SAVE PREMA KERESTINCU

Druga koji je sa mnom vukao čamac tada nisam poznavao, a, čini se, ni on mene. On je znao gdje treba sačekati ostale drugove. Kasno popodne, u sumrak, počeli su se na lijevoj obali Save skupljati ostali drugovi iz predviđene grupe za akciju. Znam da je u grupi bila i jedna drugarica, mršava i visoka, kojoj nisam znao ime, ali sam je viđao u sindikatu. Po prezimenu sam poznavao jedino druga Tenjera, kojega sam otprije poznavao iz radničkog pokreta.

Kad su se svi sakupili, bilo nas je deset ili jedanaest. Grupa je bila naoružana, i to svakojako, bilo je tu i revolvera i pušaka.

Svi zajedno smo tada prešli na desnu obalu Save. Dvojica su ostala sa čamcem, a mi preostali smo krenuli pješice. Nakon nekoliko stotina metara zaustavili smo se na mjestu gdje nam je nepoznati drug objasnio značenje akcije i naš zadatak.

Akcija je bila: oslobađanje komunista iz logora Kerestinec.

A naš zadatak: da izvana, prema dogovoru zajednički s logorašima iznutra, napadnemo logor. Poslije oslobađanja sačekat će nas kamion i odvesti, prema planu, na sigurno mjesto. Imamo vodiča koji će nam pokazati put prema Kerestincu.

Krećući se noću u tom pravcu, nakon nekog vremena stali smo i čekali. Rečeno nam je da vodič istražuje put. To se ponovilo još jednom. Nakon nekog vremena začuli smo pucnjavu iz pravca Kerestinca. Znači da smo zakasnili za zajedničku akciju u dogovoreno vrijeme, pa smo produžili dalje preko polja i cestom prema Svetoj Nedjelji. Na cesti su nas mimoišli jedan putnički auto i jedan kamion, pa smo se sklanjali, iako smo znali da je i jedan kamion uključen u akciju.

SKRIVANJE NA POVRATKU U ZAGREB

U zoru smo se smjestili u šumi iznad Svete Nedjelje i tražili vezu. Najprije je po vezu otišao jedan drug, pa drugi, pa treći, ali nijedan se nije vraćao. To je trajalo gotovo cijelo prijepodne u ponedjeljak 14. srpnja.

Najednom su nedaleko od nas, na kojih 50 do 100 metara, počeli pucati po nama vojnici. Bili smo otkriveni. Ostatak grupe, nas 5—6, razbježali smo se na sve strane. Ja sam bježao nizbrdo prema zapadu i sklonio se nakon nekoliko stotina metara u neki grmoliki guštik. Tu sam čekao što će biti dalje. Sakriven, čuo sam glasove vojnika kako razgovaraju: »Idi ti tamo, vidi ima li tko?« a drugi mu je odgovorio: »Ja ne idem, nek ide onaj koji nas je poslao«.

Ostao sam i dalje pritajen sve do mraka i razmišljao: »Ako me otkriju, imam devet metaka, zadnji je za mene.« Danas me čudi kako sam to hladnokrvno proživljavao.

Uvečer sam krenuo prema Savi orijentirajući se prema velikom svjetlu iznad Zagreba. Umoran, noć od ponedjeljka na utorak prospavao sam negdje u šumi kraj Save. U zoru sam krenuo prema Savi i Zagrebu. Došavši do desne obale Save ugledao sam radnike koji su kamenjem utvrđivali obalu. Pridruživši im se, zamolio sam ih da me prevezu na lijevu obalu Save. Oni su to rado učinili. Našavši se na lijevoj, drugoj strani Save, pošao sam prema Zagrebu nasipom blizu Jaruna. Na putu prema Trešnjevci susreo sam nekog motociklistu — ustašu, u civilu, sa sportskom kapom na kojoj je bila oznaka »U«. Mimoišao me, zatim stao, nakon nekog vremena se vratio i opet me mimoišao. Tada sam produžio preko potoka Čnomerec i mitnice u Tratinsku cestu. Tamo sam svratio kod poznate drugarice Vikice Fürst, sada Šinko, koju sam zamolio da ode mojoj kući i vidi kakva je situacija, je li je »čista« i mogu li kući. Vratila se i kazala da je sve u redu.

Eto, tako sam doživio tu, na žalost, neuspjelu akciju oslobođenja druga iz Kerestinca.

SPASAVANJE ŠESTORICE DRUGOVA IZ KERESTINCA

POŽRTVOVNA POMOĆ SELJAKA IZ OKIĆA

Treći dan poslije bijega komunista iz logora u Kerestincu, noću 13—14. srpnja 1941, šestorica drugova dospjela su u Okić do zaseoka Račići. Miško Račić, kandidat KP, i njegov susjed Ivan Rubinić rano ujutro išli su kolima po sijeno i na raskršću kraj sela opazili grupu ljudi u poderanim odijelima, kratkim hlačama, a neki su bili u pidžami i bosu. Odmah je Miško Račić shvatio o čemu se radi i rekao: »Ne bojte se, drugovi, vi ste došli u dobre ruke. Vi ste pobjegli iz Kerestince, mi ćemo vam pomoći«. Miško Račić donio im je kruha i sira, jer su bili veoma gladni, smjestio ih u jedan šumarak i obećao uspostaviti vezu s ostalim aktivistima u Okiću, kao i vezu sa Zagrebom, što su oni izričito tražili.

Bojeći se izdaje, ovi drugovi nisu čekali povratak Miška Račića, već su se premjestili u susjedni šumarak Poloznicu i tako izgubili vezu.

Jednog dana, sjeća se Franjo Valečić, seljak iz Donje Purgarije, dok je sušio sijeno u svom voćnjaku tik do šume Poloznice, čuo je kako ga netko zove iz šume: »Dodi prijatelju, dođi, ne boj se, dođi do nas.« Ali on se bojao, jer po Okiću je tih dana vođena velika hajka. Tih su dana odvedeni u zatvor i moji roditelji i sestre, a uhapšeni su još neki drugovi iz Jastrebarskog.

Valečić se bojao da je to ustaška provokacija. »Tko ste?«, pitao je on. »Prisiljeni smo da ti kažemo. Da li si čuo da su u Kerestincu zatvoreni komunisti. Eto, to smo mi pobjegli. Ako možeš, pomози nam«. »Ja vam mogu mnogo pomoći. Ne bojte se. Ja imam brata komunistu u Zagrebu«, odgovorio je Franjo Valečić. Prvo što su rekli bilo je da su jako gladni i pitali u kom je pravcu i da li je daleko talijanska granica.

Nekoliko dana Franjo Valečić sakrivao ih je usred sela na svome štaglju. Bilo je to teško zbog gustoće sela, pa su opet otišli na nekoliko dana u šumu Poloznicu. I tu su ih seljaci opazili, dok su dovodili stoku na vodu i pašu, ili pak dok su išli po drva i vrganje. Kad ih Franjo Valečić više nije mogao kriti, premješteni su kod njegova brata Mirka Valečića, zatim u klijet Miška Račića, a onda su ih selili i po drugim šumarcima. Gotovo svuda su bili opoženi, ljudi su znali da bježe pred ustašama, ali su čuvali tajnu. Hranu je spremala majka braće Valečić, a u šumu nosila Mirkova žena i Miško Račić. Franjo Valečić i danas čuva ceduljicu s imenima koju su mu dali ovi drugovi. Bili su to: Dragutin Dakić, željeznički službenik, Abid Lolić, mesar, Hamdo Begovac, pekar, Aleksandar Obratil, tipograf, Vladimir Božac, student tehnike, Todor Vuković, slastičar.

Uz imena dali su svoje slike, a Obrati! i adresu svoje žene u Zagrebu. Franjo Valečić pokušao je da na toj adresi uspostavi vezu i nabavi odijela, ali je zamijetio da je zgrada opkoljena od ustaša i tako se vratio neobavljena posla.

O grupi drugova iz Kerestinca koji se kriju u Okiću obavijestila sam druga Marka Belinića i on je došao do njih preko Vinka Lovrića i Miška Račića.

Raspoloženje među preostalim drugovima bilo je vrlo teško. Dragutin Dakić je nervno obolio, što je predstavljalo veliku opasnost. Tada Franjo Valečić uspostavlja vezu s bratom Alojzom u Zagrebu. Preko članova Komunističke partije na Higijenskom zavodu on uspostavlja vezu s Boškom šnajderom doprema Dragutina Dakića na svom motoru u bolnicu Vrapče. Tu se Dakić oporavio i kasnije otišao u partizane. Liječenje mu je pod krivim imenom omogućio dr Zlatan Sremec.

Ostala trojica krila su se još neko vrijeme u Okiću. Alojz Valečić poslao im je odijela i onda ih je, obučene kao planinare, na dan proštenja u Samoboru prebacio u Zagreb. Hamdu Begovca i Abida Lolića predao je Lutvi Ahmetoviću, koji ih je uputio u Travnik gdje su se oni priključili partizanima.

Vladimira Bošca predao je Radi Končaru, a ovaj ga je s grupom Slavka Komara uputio na Žumberak, u odred »Matija Gubec« u kolovozu 1941. Božac je preživio uništenje odreda. U listopadu 1942. dolazi ponovno na Žumberak s Prvim proleterskim bataljonom Hrvatske. U studenom 1943. XIII proleterska brigada, na svom putu u Bosnu u sastav Prve proleterske divizije, prolazeći Okićem doživljava dirljive trenutke. Kolonu boraca u pokretu ispraća sav narod, ljudi, omladina, djeca. Borcima pružaju hranu, sir, mlijeko, vino, rakiju i jabuke. U koloni je i student Vladimir Božac, komesar bataljona. Sjeća se Okića, svraća kod Franje Valečića i ostavlja mu svoju sliku s posvetom. Poginuo je 22. lipnja 1944. u Bosni kod Bugojna.

SJEĆANJE NA TRI LOGORA

ZATOCENJE U GOSPIĆU, JASTREBARSKOM I »DANICI« KOD KOPRIVNICE

Dvadesetdrugog lipnja 1941. počeo je napad Njemačke na Socijalistički Savez, tada jedinu socijalističku zemlju. To je ustašama dalo slobodne ruke, pa su počela masovna hapšenja Srba, Židova, komunista i svih drugih poštenih rodoljuba.

Počela su i prva strijeljanja i interniranja u koncentracione logore. Ustaše sve više dižu glavu i nitko više nije siguran da ga ustaše neće uhapsiti, pa čak i likvidirati.

Tih dana došlo je i do neuspjelog bijega zatvorenika iz logora Kerestinca. Očekujem svaki dan da i mene uhapsu.

Došlo je konačno i do toga.

Petnaestog srpnja 1941. počelo je masovno hapšenje studenata, i to na osnovu popisa uhapšenih 25. listopada 1940., prilikom proslave Oktobarske revolucije u prostorijama Matice hrvatskih obrtnika u Ilici. Tom prilikom policija je provalila u prostorije i svi su učesnici pohapšeni i odvedeni na policiju u Petrinjskoj ulici. Jedan dio studenata zadržan je u zatvoru, a drugi su pušteni na slobodu.

Međutim, popis je sačuvan i na osnovu toga izvršila je ustaška policija hapšenje 15. srpnja 1941. Nakon hapšenja svi su uhapšeni odvedeni u ćelije zatvora u Petrinjskoj ulici.

Tako je počelo. Dani su tekli u neizvjesnosti. Nitko nije znao što se sprema, jer nikoga nisu pozivali na saslušanje.

Konačno, 26. ili 27. srpnja 1941, jedan ustaša, student tehnike u ustaškoj uniformi, došao je na redarstvo i u pratnji stražara počeo je da obilazi ćelije. Marko Vučić, koji ga je od ranije poznao, upitao ga je zašto nas ne pozivaju na saslušanje, na što je on lakonski odgovorio: »Ništa se tu ne može pomoći!«

Dvadesetosmog srpnja stražar Karlo išao je od ćelije do ćelije i prozivao zatvorenike određene za transport u logore.

Oko 22 sata, vezani po dvojica, a također i jedna grupa vezanih žena, ukrcani smo u policijske automobile i otpremljeni na željezničku stanicu.

SABIRNI LOGOR U GOSPIĆU

U Gospić smo stigli oko 7 sati ujutro 29. srpnja 1941. Na željezničkoj stanici već su nas čekali ustaše. Jedan ustaša nam je već tada poželio dobro-

došlicu rekavši: »Jesu li ovo gospodski sinovi? Bili ste dosada crveni, ali sada ćete postati žuti.«

Prošavši kroz Gospić, stigli smo u sabirni logor, koji je bio u velikoj zgradi zatvora građenog još za vrijeme Austro-Ugarske. Tom prilikom doveli su i grupu logoraša iz Lepoglave. Oni su bili uhapšeni još za vrijeme banovine Hrvatske, a Maček i šubašić predali su ih ustašama. Među njima prepoznao sam jedino Martina Franekića.

Istog dana popisali su jednu grupu od 13 logoraša iz Lepoglave, među njima i Martina Franekića, i odveli ih u logor Jadovno na Velebitu, gdje su likvidirani.

Onda su počeli užasi. Dovodili su transport za transportom Srba, Židova i drugih zatvorenika iz svih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dok su jedne dovodili, druge su na dugačkom lancu, vezane po dvojicu, odvodili u logor Jadovno na Velebitu. Kako sam kasnije saznao, bacali su ih žive u provalije.

Po mome računu, za ova tri tjedna likvidirano je oko 10.000 Srba. Kada su doveli grupu Srba iz Višegrada, jedan željezničar krenuo je goloruk na bajonete >i povikao: »Ubijte me, razbojnici!«. Ustaše su pucali i ubili ga na mjestu.

Tada je izgledalo da ustaše namjeravaju izvršiti sveopći pokolj. Međutim, valjda se nisu usudili da to učine, jer se zatvor nalazio u samom gradu Gospiću.

Poslije nekoliko dana smjestili su nas u ćelije. Bilo je to mučno iščekivanje i polagano umiranje od gladi i neizvjesnosti.

Među uhapšenim Srbima u mojoj ćeliji nalazilo se nekoliko Srba bivših gazda, trgovaca, jedan općinski načelnik i još kojekakvi negativni tipovi. Evo kako su oni rezonirali i otvoreno govorili: »Mi se ne bismo sada nalazili u zatvoru, da nije bilo ustanka i borbe. Trebalo se s ustašama nagoditi, pa bi bilo mira i sačuvali bismo živote.«

Znači, rezonirali su sa svoga klasnog stanovišta. Fašisti ostaju isti, bez tobzira na narodnost, vjeru i boju kože. Siguran sam da bi ovakvi, ako bi izbjegli ustašama, organizirali četnike i vršili pokolje hrvatskog i muslimanskog življa.

Jedne noći oko 10-og kolovoza 1941. počela je jurnjava po hodnicima i dvorištu. Ustaše su tukli i tjerali seljake, a zatim vezali i odvodili na Jadovno na Velebitu. Otvorili su i našu ćeliju i pozvali Srbe da izidu van. Tom prilikom odvedeni su iz ove ćelije Srbi iz Tuzle Risto Toljević, Niko Stojanović i Spasoje Gavrić.

Ne mogu ni danas da shvatim razlog zbog čega se Marko Fortil javio kao Srbin. Vjerojatno je računao da će na taj način spasiti život. Međutim, svi ovi, a s njima i Marko Fortil, likvidirani su sigurno na Jadovnu na Velebitu.

PREMJESTANJE U LOGOR JASTREBARSKO

To je trajalo još neko vrijeme, a onda su nas oko 20-og kolovoza 1941. strpali u marvinske vagone i transportirali u logor Jastrebarsko (Jaska).

Svi logoraši, među njima je bilo Hrvata, Srba, Židova, žena i djece, strpani su u prostorije nekoga štaglja na kat. Iako smo bili u logoru, stanje je bilo snošljivije nego u Gospiću. Rodbina iz Zagreba donosila nam je redovito hranu. Vodili su nas na radove izvan logora, pa su nas stražari puštali da bez pratnje idemo u grad. Nevjerojatno, ali istinito. Kada su Srpkinje i Židovke transportirale vlakom u druge logore, pomagali smo im kod nošenja prtljage. Već se bio spustio mrak, ustaše su izgubili kontrolu, a mi smo se bez pratnje sami vratili u logor.

Zaista, bili smo krajnje naivni i dopustili smo da nas žedne prevedu preko vode.

A sada, zašto nismo bježali iz logora?

Mogu po prilici ovako da rezoniram. Nakon dolaska iz sabirnog logora u Gospiću i onih užasa koje smo tamo preživjeli, zaboravili smo da se nalazimo opet u logoru, valjda misleći da će nas uskoro pustiti na slobodu.

Zapravo je neshvatljivo da iz logora nisu bježali stari robijaši Mirko Bukovač, Zvonko Svjetličić, Josip Treursić, Bruno Radeljević, španjolski borac Marijan Krajačić, pa Zvonko Kovačić, Stjepan Kavurić, Anka Butorac, Maca Gržetić i drugi.

U ovom logoru nalazila se i grupa Židova, koji su zajedno sa Srbima transportirani u Jasenovac. Logornik zatvorenik bio je jedan bogati Židov, neki Goldschmit. Već tada je pokazao svoje pravo lice kao ustaška ulizica. Josip Pavlina mi je kasnije pričao da je ovaj lopov u Jasenovcu čuda napravio. Nastojeći da se ulaska ustašama, nije birao sredstva. On sam lično je ubijao zatvorenike nožem, maljem i pištoljem. Ali je i dolijao. Polakomio se na zlato i previše je znao, pa su ga ustaše strijeljali javno zbog »širenja alarmantnih vijesti!«

Fašisti ostaju fašisti, tako je i ovaj razbojnik pomagao ustašama u vršenju zločina, ali mu to nije pomoglo da spasi svoju sramnu glavu.

Tri tjedna provedena u logoru Jaska brzo su prošla, pa su nas strpali u teretne vagone i otpremili u logor »Danica« kod Koprivnice. Tamo smo stigli oko 15. rujna 1941.

ŽIVOT U LOGORU »DANICA«

Stanje u logoru bilo je donekle snošljivo. Logorska hrana bila je slaba, ali smo dobivali pakete izvana i organizirali sami kuhanje.

Prolazili su dani, tjedni i mjeseci, a da se nije znalo što će dalje biti. Mučila nas je stalno neizvjesnost.

Tek tada kada više nije bilo izlaženja iz logora, ja lično pomišljao sam na bijeg i stvarao planove kako da to izvedem.

Nastojali smo da život u logoru nekako organiziramo. Bilo je nešto knjiga, oformili smo pjevački zbor i organizirali šahovska takmičenja. 7. studenog 1941. održana je super-tajna proslava Oktobarske revolucije, kojoj sam i ja prisustvovao. Na toj skromnoj svečanosti Marijan Krajačić održao je kratki referat, a nakon toga smo tiho otpjevali Internacionalu.

Bilo je i nepredviđenih događaja. Student Dinko Balog, izgleda već ranije bolestan od mladenačkog ludila (shizofrenije), počeo je da se čudno ponaša. Najprije nas je počeo optuživati da ga potkradamo, a onda je jedne noći po-

ćeo vikati i dozivati u pomoć. Zapovjednik logora Đuro Ostriš tvrdio je da simulira, ali ga je liječnik Bubanji, logoraš, uspio nekako uvjeriti da se stvarno radi o shizofreniji. Ovog jasnika odveo je jedan stražar u Koprivnicu na pregled i kada je liječnik ustanovio stvarno stanje, otpušten je iz logora i ipućen u Zagreb. Njemu, naravno, nije bilo lijeka i on je na kraju (umro 1948. godine.

Već krajem listopada počela su prva interniranja u logor Jasenovac. Sami stražari su nam govorili da je Jasenovac logor smrti.

Tada smo tek počeli planirati bijeg iz logora, barem onih drugova koji su bili najviše kompromitirani. Planirali smo da najprije izvedemo bijeg Marijana Krajačića i Mirka Bukovca. Potplatili smo jednoga stražara, a ovaj nas je obavijestio o stražarskim mjestima i vremenu kada stražari s mitraljezima napuštaju stražarska mjesta. Uspjeli smo se povezati s jednim dragom iz Zagreba, koji je bio zadužen da određenog dana (oko 15. studenog 1941.) u točno određeno vrijeme doveze auto do obližnje šumice. Sve je bilo unaprijed predviđeno, ali zbog nekih razloga drugovi nisu uspjeli da preskoče ogradu do 8 sati, nego 30 ili 45 minuta kasnije, kada se već razdanilo, tako da su ih ustaše opazili i vratili u logor. Drug s autom iz Zagreba nije se smio zadržavati duže vremena od predviđenog, pa se vratio neobavljena posla.

Mjesec dana kasnije, po naređenju ustaškog redarstva iz Zagreba, sastavljen je spisak logoraša koji svi bili određeni za Jasenovac, iako im to nije bilo saopćeno.

Oko 15. prosinca 1941. zloglasni ustaša Mirko Vutuc posjetio je logor i saopćio meni i još nekolicini drugih da ćemo biti otpušteni iz logora. One drugove na spisku uveli su u teretne vagone i otpremili u Jasenovac i u Staru Gradišku.

Ja sam otpušten iz logora »Danica« 20. prosinca 1941. Sa mnom u grupi bili su Zora Vučilovski (živi u Zagrebu), Andrija Cesaree (bio je ranjen u partizanima, nije mi poznato da li je preživio rat), Jakov Buijan (živ je u Zagrebu), Dragan Dragičević (poginuo u partizanima) i Lujo Tropan (nije bio u partizanima, ali je vjerojatno umro, jer bi sada imao valjda 84 godine).

Cijelu grupu doveli su na ustaško redarstvo (sada Ulica Socijalističke revolucije br. 2). Nakon 4 dana, 24. prosinca 1941. prebačeni smo u kaznionicu na Savskoj cesti, gdje smo ostali sve do 31. prosinca 1941, kada smo pušteni na slobodu.

U ćeliji sam se susreo sa dvojicom Tuzlaka, braćom Jovom i Mikom Marković, koji su također ćekali i bili pušteni na slobodu. Od njih sam doznao da su Tuzlaci iz Gospića, koje sam ranije naveo, jedne noći odvedeni i likvidirani na Jadovnu, jer ni jednoga od njih nisu susreli u Jasenovcu gdje su bili internirani. Tom prilikom je stradao i Marko Fortil.

Josip Pavlina mi je poslije pričao da su Maca Gržetić i Anka Butorac uspjele pobjeći iz logora »Danica«. Anka Butorac je prilikom prebacivanja u partizane bila ranjena i uhvaćena, a Maca Gržetić je uspjela da se sretno prebaci.

Kasnije sam doznao da su neki od drugova s kojima sam bio po logorima, ubijeni pod najstrašnijim okolnostima. U logoru Stara Gradiška su jednu grupu u kojoj su se nalazili Marijan Krajačić, Mirko Bukovac, Zvonko Svjetličić, Želimir Pomper-Bimbi, Josip Rakar, braća Ante i Josip Treursić, Niko Podrug, Vinko Aljinović, Zvonko Kovačić, Marko Vučić, Frane Kapov i možda još neki, zatvorili u jednu okovanu ćeliju i osudili na najstrašniju smrt od gladi i žeđi. Ovi nesretnici umirali su jedan za drugim. Najduže, puna 54 dana, izdržao je Marko Vučić, a onda je i on umro. Iz ćelije su se čuli očajni vapaji: vode, vode, ali bez uspjeha. To se dogodilo u ožujku i travnju 1942. O tome su mi dali podatke Jelka Pähl, Sofija Jović i Julius Weber.

Nakon što su likvidirali ovu grupu, ustaše su namjeravali da na isti način likvidiraju i jednu drugu grupu u kojoj su se nalazili Branko Antonović, Stjepan Kavurić, Ivica Variola i još neki drugi.

Znajući kakva ih sudbina čeka, oni su provalili vrata i posakrivali se po štagljevima, šupama, svinjcima i drugdje, ali su ih ustaše pronašli i pobili.

Bruno Radeljević, tipograf iz Dubrovnika, već od ranije teško bolestan, umro je 1942. godine u logoru Stara Gradiška. (Nije mi poznato kojeg mjeseca.) O tome mi je dala podatke Sofija Jović.

Rudi Hrozniček, radnik iz Mostara, ubijen je valjda 1942. godine, u Jasenovcu ili Staroj Gradiški. Nikolu Pejnovića, arhitekta iz Siska, vodili su iz logora u logor, dok ga nisu konačno 1942. godine objesili u Jasenovcu.

A sada da spomenem i ustaškog glavešinu Mirka Vutuca, koji me je pustio iz logora. Poznato je da su njega i Wagnera zarobili slavonski partizani. Za njih dvojicu izvršena je zamjena 30 naših drugova iz logora. Ustaše su u tu grupu ubacili i Andriju Hebranga.

Mirko Vutuc je pred kapitulaciju Njemačke emigrirao u inozemstvo, ali je predan našim vlastima kao ratni zločinac, osuđen je na smrt i strijeljan.

Poznato mi je, također, da su gotovo svi ustaše iz Gospića, Jaske i »Dani-ce« primili zasluženu kaznu.

ZATOČENJE U LEPOGLAVI

SJECANJE NA MUČNU MLADOST U LOGORU

Uhapšen sam u Zagrebu u noći između 12. i 13. ožujka 1943., uoči odlaska iz Zagreba u partizane. Sa mnom su uhapšeni još Zvonimir Böhm, Velimir Wintersteiger, Franjo Regvat i Velimir Knežević — svi đaci 8 a razreda Treće muške realne gimnazije. Böhm i ja bili smo u istom skojevskom aktivu od početka školske godine 1941—42, od rujna 1941. do hapšenja. Već u prethodnoj 1940. godini radili smo u skojevskoj organizaciji na istoj gimnaziji, ali nismo bili međusobno povezani i nismo se poznavali. Ostali su se u rad uključili kasnije.

Böhm, Wintersteiger i ja upućeni smo u Lepoglavu, a Regvat i Knežević pušteni kući.

U zatvoru sam bio isprva oko tjedan dana, u podrumu na današnjem Trgu žrtava fašizma, a nakon toga sam prebačen u zatvor u Đorđićevu ulicu. Dan prije prebacivanja u Lepoglavu, zajedno s Böhmom i Wintersteigerom prebačen sam u zatvor na Savsku cestu. Prilikom prebacivanja na Savsku cestu saznao sam od njih dvojice da ćemo biti upućeni u Lepoglavu. Na Savskoj cesti bio sam u ćeliji zatvoren zajedno s nekim starim robijašem kojemu je u Lepoglavi istekla kazna, ali ga nisu puštali kući. Pribojavao se da će ga uputiti u Jasenovac. Ako nisam pobrkao, bio je to drug 'Guste Šprljan. Pošto sam mu rekao da ću biti upućen u Lepoglavu, zamoli me preko Ladislava Grujičića, đaka-internirca, prenesem obavijest robijašima — političkim zatočenicima, da se još nalazi na Savskoj cesti i da očekuje da će ga prebaciti u Jasenovac.

INTERNIRANI ĐACI

U Lepoglavu smo stigli 2. travnja 1943. Neke sam internirce poznao oc ranije iz viđenja, a dobro sam poznao Rudija Zdravca,* s kojim sam neke vrijeme bio na vezi u toku rada u SKOJ-u u Zagrebu, i Vladimira Podubskog s kojim sam bio u istom aktivu SKOJ-a do njegovog hapšenja 1942. godine. Neke sam poznao s Jaruna, gdje su se skojevci neko vrijeme na Savi sakupljali u toku 1941. godine. Međutim, Podubskoga nisam sreo u internaciji, jer se nalazio u zatvorskoj bolnici, gdje je liječio povredu dobijenu na policiji. Prvi put sreli smo se, poslije hapšenja, tek u partizanskoj bolnici na Kal

niku, kamo je on upućen izravno poslije oslobođenja iz Lepoglave, a ja nakon ranjavanja.

Zatekli smo u Lepoglavi tridesetak đaka-interniraca, od kojih je 24. travnja 1943. amnestirana gotovo polovina (povodom 10. travnja, dana ustanovljenja NDH) i puštena kući. Mi preostali, osim jednoga, ostali smo tu do oslobođenja Lepoglave od jedinice NOV. Iz kontakta koji sam imao poslije rata s internircima saznao sam da su drugovi koji su tada bili pušteni uglavnom otišli poslije toga u partizane.

Svi đaci internirci bili su politički zatvorenici, izuzev dvojice propalica, koji su bili uhapšeni zbog kriminala. Pošto smo bili 13. srpnja 1943. oslobođeni, jedan od njih nas je molio da ga preporučimo da ga prime u NOV (kriminalci nisu mogli u jedinice NOV prilikom oslobođenja Lepoglave ako za pojednog od njih nisu garantirala bar dva politička zatvorenika). O toj njegovoj molbi dosta smo raspravljali, dok se nismo složili da ga preporučimo. Pri tome smo mu zaprijetili da ćemo sami s njime obračunati, ako napravi neku svinjariju. Poslije toga se za čitavo vrijeme rata dobro držao. Ali je odmah poslije rata ponovno zabrazdio, te je kao špijun strane obavještajne službe osuđen na smrt i strijeljan.

Nakon što je potkraj travnja spomenuta grupa bila puštena kući, ostalo je u Lepoglavi samo 16 interniraca.

Starosni sastav te grupe, bio je ovakav: Boris Književić bio je doslovno još dijete, mislim da nije imao više od 15 godina. Isto tako Zdravko Borčilo i Milan Božić. Samo su Miljenko Stari, Vlado Pavlović-Farbica, Antun Borčilo i Vlado Podubski imali oko 19 godina. Ostali smo svi bili mladi. Anton Borčilo vodio se pod lažnom godinom rođenja (kao mladi od 18 godina).

Koliko je meni poznato, osim ovih najmlađih, svi smo bili članovi SKOJ-a. Anton Borčilo je bio član KP (to mi je rekao nakon oslobođenja iz Lepoglave).

U internaciji nismo imali neku formalnu organizaciju i nismo održavali sastanke kojima bi netko rukovodio, otvarao ih i zaključivao. Bili smo mladi, imali temo jedan u drugoga puno povjerenje i sve što smo radili radili smo otvoreno, s punim uzajamnim razumijevanjem. Ja sam se osjećao među »svojima« i očigledno smo se tako svi osjećali. Mnogo smo razgovarali i dogovarali se. činili smo to otvoreno. Stavove smo zauzimali bez formalnosti i držali se dogovorenoga.

Kao internirci bili smo smješteni u posebnoj zgradi, u dvorištu tzv. »nove zgrade« lepoglavske kaznionice. U to vrijeme se lepoglavska kaznionica sastojala od dva dijela: jedan dio je bila tzv. »stara zgrada« — nekadašnji samostan, s posebno ograđenim dvorištem, a drugi dio je bila tzv. »nova zgrada« — specijalno građena za kaznionicu, koja i sada postoji, isto tako s posebno ograđenim dvorištem. Između te dvije zgrade, odnosno njihovih zgrada, bila je cesta, kojom se odvijao javni saobraćaj.

KUĆNI RED I ŽIVOT U »NOVOJ ZGRADI«

Nadzor nad nama vršila su dvojica stražara: Rešetar i Vukelić (imena im se ne sjećam). Rešetar je bio Zagorac, brinuo se za sebe i porodicu i čuvao je službu. Spreman da zaradi koji dinar, a možda i dobra srca, ponekad nam

je donosio na prodaju poneko jaje, mlijeko i slično. Vukelić, Ličanin, bivši ustaša, bio je ljeniji i zlovoljniji. Nisam se mogao osloboditi utiska da nas mrzi i prezire, ali nas se i pribojavao. Ipak, nije bio nečovječan i nije ni s kime loše postupao. Vjerojatno je to mjesto smatrao »hladovinom« i čuvao ga.

Bilo nam je dopušteno pisanje i primanje paketa, ali se ne sjećam točno kakav režim je u tome bio. S obzirom na to da je to bio zatvor, ovo mi nije ostalo u sjećanju kao neko posebno ograničenje.

Postojao je kućni red, ali se detalja ne sjećam. Naši stražari su najviše vodili računa o tome da bude red i mir, a naročito uveče da budu na vrijeme ugašena svjetla i da je tišina. Povremeno su vršili smotre i kontrolirali red. Pri tome su bili umjereni. Mi bismo noću prozore ogrnuli dekama i dugo u noć nekada razgovarali, igrali karata ili pjevušili. Rado smo slušali gramofonske ploče s ruskim romansama i arijama iz opere »Boris Godunov«. Te ploče su nam bile oduzete, ali su nam ih čuvari u nekoliko navrata dali da slušamo, ali tiho, da se izvan zgrade ne čuje. Noću smo ponekad prelazili s kata na kat, odnosno iz jednog u drugo odjeljenje, odvojeno rešetkama. Imali smo svoj »sistem« skidanja šipki i pravljenja prolaza, te ponovnog vraćanja šipki na staro mjesto. To su naši stražari saznali, ali zbog toga nisu nikog progonili.

Preko dana bilo nam je dopušteno da boravimo u malom dvorištu naše »ludnice«. To je bio manji ograđeni prostor unutar dvorišta »nove zgrade«. Izvan »našeg« dvorišta nismo smjeli izaći bez odobrenja naših čuvara, niti tada »kada nam je, u toku igre, izvan tog dvorišta izletjela krpenjača, koju smo sami napravili. Na našem dvorištu rasla su dva kestena, na kojima smo proveli mnoge sate. Stari i Pavlović, odlični vježbači, učili su nas na granama tih stabala pojedine gimnastičke vježbe. Vježbanje na tim stablima i igra krpenjačom (obično bismo igrali »graničara«) u tim proljetnim i ljetnim danima mnogo su nam olakšavali boravak u zatvoru, naročito s obzirom na našu mladost. Tako smo i održali izvjesnu kondiciju, koja nam je bila i te kako dobro došla poslije oslobođenja iz kaznonice.

Knjige smo dobivali iz kaznioničke biblioteke. Jasno, izbor je bio ograničen. Ali i to je bilo mnogo. Koliko se sjećam, knjige nam je iz biblioteke donosio Ladislav Grujičić. On je bio zadužen i za vezu s upravnikom kaznonice. Kad bismo imali kakav zahtjev ili molbu, tražili bismo preko naših stražara raport, te bi u čas koji je upravnik odredio, ako je bio voljan o predmetu s nama raspravljati, odlazio Grujičić na raport. Nismo mnogo gnjavili s raportima, ali se ni ne sjećam da je upravnik nekada odbio da razgovara. Dobro se sjećam da smo se dugo natezali oko toga da nam odobri korišćenje radio-aparata. Upravnik je uporno odbijao naše zahtjeve s motivacijom da nam ne želi omogućiti slušanje radio Londona i Moskve. Uvjeravali smo ga da se radio može tako podesiti da se može slušati samo Zagreb. On je pak tvrdio da ćemo ga mi, ako nam on radio odobri, lako podesiti tako da slušamo London i Moskvu. Stekli smo utisak da će na kraju popustiti, ali je cijela akcija prekinuta našim oslobođenjem.

S drugim robijašima imali smo vezu samo preko biblioteke, odnosno Ladislava Grujičića. Preko njega sam i prenio poruku druga Šprljana sa Savske ceste. Međutim, neka formalna organizaciona veza nije postojala. Ja sam Grujičića to izričito pitao, pa mi je odgovorio odrečno.

Hrana je za naš uzrast bila nedovoljna, a i kvalitetno je bila loša. Ujutro je bila »ajnpren supa«. To je bila topla voda, smeđe boje, na površini je plivalo nekoliko masnih mrlja i nekoliko smrdljivih čvaraka. U podne je najčešće bilo kiselo zelje ili kisela repa s pasuljem. Smrad toga zelja i te repe još pamtim. I gladnome je to bilo teško jesti. U zatvorima na Trgu žrtava fašizma, u Đorđićevoj ulici i na Savskoj cesti, zelje i repa bili su nezamašćeni, ali nisu zaudarali. Već izdaleka, kada su nam robijaši Bratuš i Forenpoher nosili hranu, osjećao se smrad zelja ili repe. Uveče smo najčešće dobivali tobožnju krumpirovu juhu. To je bila topla voda, na dnu te vode bilo je nekoliko krumpira, dok je na površini plivalo nekoliko masnih mrlja. Hranu su nam obično dijelili Stari i Pavlović. Oni bi kutljacom tako dugo miješali tu juhu dok se krumpir ne bi potpuno raspao. Zatim bi dijelili nastalu mutnu tekućinu. Neki su sačekali dok im se krumpir u porciji slegne na dno i zatim izlili vodu. Ostalo bi im na dnu porcije nekoliko žlica krumpirove kaše. Dnevno sljedovanje kruha bio je mali hljebac kukuruznog kruha — ne sjećam se da li je bio težak 15 ili 20 dkg.

U pogledu hrane spasavali su nas paketi. Bili smo podijeljeni u kolektive. Kako je koja grupa dolazila, osnivala je kolektiv. Bilo nam je dopušteno da držimo električni rešo, tako da smo mogli ponešto i skuhati. Najčešće je to bio pasulj — mnogo drugog i boljeg nisu imali u "Zagrebu ni naši, koji su nam te pakete slali. Ja sam bio u kolektivu s Wintersteigerom i Böhmom, s kojima sam i došao u Lepoglavu. Poslije odlaska Wintersteigera, ostali smo u kolektivu Böhmi i ja sve do oslobođenja Lepoglave.

Spavali smo u nekoliko soba. Jedna je bila kolektivna sa 8 do 10 kreveta. U drugom manjim sobama bilo je mjesta za 2 do 3 kreveta.

Kada sam došao u tu internaciju ona više nije bila ono što je bila u početku i u njoj nije bilo više ni traga funkciji koja joj je dodijeljena. Prema pričanju starijih drugova (a to smo čuli još u Zagrebu, prije hapšenja) ta internacija bila je zamišljena kao kazneno-popravna ustanova, u kojoj bi se »zavedeni« srednjoškolci odgajali u »zdravom« duhu i »oslobodili zabluda«. Tu bi učili i pripremali se za polaganje ispita na srednjim školama, pošto bi, poslije »preodgajanja«, bili pušteni kući. Nakon osnivanja te ustanove imali su i dva nastavnika koji su držali nastavu. Međutim, bojkot omladinaca je bio toliki da su nastavnici demonstrativno napustili Lepoglavu, odnosno pobjegli su. Tada se s tim »preodgajanjem« preostalo. Kad sam došao u Lepoglavu sve je to bilo samo još sjećanje na propalu komediju i predmet smijeha i sprdačine.

O kretanju partizana u Hrvatskom zagorju prve polovine srpnja 1943. bili smo obaviješteni, ali se više ne sjećam kako, odnosno preko koga. Čini mi se da smo najpotpuniju informaciju dobili preko braće Borčilo, koje je otac upravo tih dana posjetio. To smo osjetili i po nervozni kod stražara, a zamijetili smo i kretanje jedinica u Lepoglavi. Na dan 12. srpnja poslije podne stražari su nas, pod hitno, otjerali s dvorišta u zgradu. Zaključali su nas. Iz spavaonica smo imali slobodan izlaz samo u rešetkom odvojeni dio hodnika i u klozet. Kroz prozore smo promatrale dvorište i komentirali. Naše »izvidnice« su povremeno odlazile i na drugi kat i promatrale kretanje izvan kaznionice. Bilo je toga dana u nama i nade i straha. Nada, da ćemo možda biti oslobođeni, a straha da nas ne likvidiraju kao taoce.

Uveče je u našu zgradu stiglo pojačanje. Svi stražari, naši i novodošli kao pojačanje, bili su naoružani puškama, koje su inače nosili samo na stražarskim mjestima. Po šumovima na gornjim katovima — zgrada je imala dva kata, a mi internirci smo svi bili u prizemlju — zaključivali smo da na gornjim katovima uređuju položaje. Nešto kasnije počela je i pucnjava. Pucali su i stražari utvrđeni u našoj zgradi. U toku noći je stražar Vukelić došao nekoliko puta da nas kontrolira. Pozivao nas je da budemo mirni i da nam ne padaju »gluposti« u glavu. Pucalo se dosta i s unutrašnje i s vanjske strane kaznionice. Mi smo bili zaključani, na prozorima su bile debele rešetke, a jioke kaznioničkog dvorišta više metara visoki zid. Za bijeg nije bilo nikakve šanse. Ležali smo na podu, slušali i pokušavali, po pucnjavi i ostalim zvučima, zaključivati što se dešava. U svitanje se pucnjava smanjivala. Ja isaim se pribojavao da partizani smanjuju napad i da se povlače preko dana kako bi uveče napad ponovili. Bojao sam se da u toku dana straža iskoristi zatišje i da nas likvidira. Tu svoju bojazan nisam nikome rekao, da i druge ne plašim svojim strahom. Srećom, nije bilo tako. Između 6 i 7 sati ujutro čuli smo poziv iz zgrade: »Ne pucaj, predaje se straža«. Odmah zatim sišao je stražar Vukelić, otključao nas i molio da budemo razumni. Govorio nam je da su oni (mislio je sebe i Rešetara) bili dobri prema nama i očekuju da ćemo ftakvi biti i mi u odnosu na njih. Miljenku Starom dao je i svoj pištolj.

Čim smo se snašli i shvatili da smo slobodni, istrčali smo iz kaznionice. Tek što smo stigli na kapiju naše »nove zgrade« upućeni smo kao dobrovoljci da napadnemo još jedino preostalo mitraljesko gnijezdo, koje se nije predavalo i koje je bilo u staroj zgradi. Na našu sreću ono je palo prije nego što smo mi počeli ozbiljno jurišati — nitko od nas nije prije toga iz puške ispalio ni jedan metak. Kad smo polazili u napad netko nam je pokazao kako se puni puška, kako se repetira i kako se okida.

Nismo imali razloga da teretimo naše stražare zbog njihovog odnosa prema nama. Da su htjeli mogli su nam zagorčavati život, ali to nisu činili. Radije su nam pomogli, ako su mogli. Zbog toga smo dali preporuku da im se ne sudi. Međutim, Vukelić nije imao živaca (ili je od ranije imao nekog putra na glavi), pa je pokušao bježati, tako da ga je u bijegu naš stražar ubio. Rešetaru se nije ništa dogodilo. Vraćena mu je puška, da provodi kriminalce natrag u kaznionicu.

Nakon izlaska iz kaznionice brzo smo se razdvojili. Podubski je iz zatvorske bolnice upućen u partizansku bolnicu na Kalniku na daljnje liječenje. Markušić je, jedva sat poslije izlaska iz Lepoglave, ranjen prilikom bombardiranja na nekom žitnom polju. Prilikom ustaškog napada na transport ranjenika bio je zarobljen, ali se uspio izvući iz zatvora i ponovno otići u partizane. Zdravko Borčilo, Milan Božić i Boris Književić zarobljeni su blizu ceste Varaždin — Zagreb, na prelasku s Kalničkim odredom iz Zagorja na Kalnik. Sutradan je u Apatovcu poginuo Vlado Pavlović. Istoga dana u istome selu uhvaćen je i premlaćen Alojzije Kosi. Toga dana poslije podne, prilikom juriša na selo, ranjeni smo Böhm i ja, te smo zajedno s oslobođenim i premlaćenim Alojzijem Kosijem prebačeni u bolnicu na liječenje. Nešto kasnije su Böhm i Podubski upućeni u Slavoniju, Hotko u Moslavinu, Stari u Istru i Grujičić u Senj. Na Kalniku smo ostali Anton Borčilo, Kosi i ja.

Govoriti o lepoglavskoj internaciji, a ne spomenuti posebno prerano poginulog Vladu Pavlovića-Farbicu bilo bi u najmanju ruku nepravedno i manjkavo. Bio je vesele prirode, dobar drug i vrlo obljubljen. Povremeno je padao u depresiju. Imao je i nervne napade. Liječnik-robijaš, koji ga je pregledao, rekao je da misli da je to posljedica mučenja na policiji. Bio je Srbin. Pisao je pjesme, ali nije nikada te pjesme čitao niti drugome kome dao da ih čita. Samo jednom, koji dan poslije odlaska odlaska kući grupe interniraca povodom 10. travnja, kada je pao u prilično tešku depresiju, recitirao nam je jednu svoju pjesmu. Svidjela nam se i potresla nas je. Ja sam se tada trudio da je zapamtim, često sam je recitirao.

If

Po mome sjećanju ta pjesma glasi:

U jesen kad grožđe zre
 pijano se žudi i ludi.
 U jesen kad priroda mre
 umiru bolesni ljudi.

Jesi li vidio mladost
 što staračkom stopom koraca?
 Vjeruješ li u nov život
 kad alkohol mozak razbaca?

Jesi li vidio mladost
 što se u jesenjim maglama gubi?
 Vjeruješ li još uvijek u varku
 da čovjek čovjeka ljubi?

U jesen kad grožđe zre
 pijano se žudi i ludi.
 U jesen kad priroda mre
 umiru bolesni ljudi.

Zanimljivo je da su još neki drugovi tu pjesmu zapamtili. Možda je zamijenjen redosljed druge i treće kitice, ali je ostalo, mislim, autentično. I to je još jedan detalj koji je urezan u moje pamćenje, i koji osvježava sjećanja na mučnu »mladost u lepoglavskom logoru«.

Napomena

POPIS ZATOČENIH SREDNJOŠKOLACA U LEPOGLAVI

* Rudi Zdravec uspio je sačuvati bilježnicu s popisom zagrebačkih srednjoškolaca interniranih u Lepoglavi tokom 1942. i 1943. godine. Od ukupno 52 đaka internirca njih dvadesetak pušteno je kući do kraja 1942, daljnjih petnaestak potkraj travnja 1943, a preostali, njih 16, oslobođeno je 13. srpnja 1943, kada su partizani uspjeli da iz te kaznonice oslobode sve političke zatvorenike.

Evo imena svih zagrebačkih srednjoškolaca tada u Lepoglavi. Navodimo ih po abecednom redu: Badurina Anđelko, Böhm Zvonimir, Borčilo Ante, Borčilo Zdravko, Božić Milan, Gluhak Mirko, Grujičić Ladislav, Hotko Zvonimir, Hrdlička Miro, Jandraš Ivan, Jelčić Nevenko, Jordan Eduard, Kargačin Krešo, Književić Bo-

ris, Kosi Alojz, Kovačević Boris, Kožul Stevo, Kubik Branko, Kuzmek Boško, Kuzmek Zvonko, Lasta Sven, Majerić Branko, Majstorović Vlado, Marčelja Zvonko, Markušić Boris, Matanović Ante, Mirić Miroslav, Omerbegović Nedim, Orsag Ivo, Pavlović Vlado-Farbica, Petranović Joško, Pirih Aldo, Podubski Vlado, Rosandić Josip-Joja, Sakoman Stjepan, Sekovanec Franjo, Stari Miljenko, Sušin Željko, Šikić Milivoj, Šišul Ante, Šverer Zlatko, Tomaček Milivoj, Tončić Dubravko, Vitezić Milan, Vlah-Bajok Ivo, Wintersteiger Velimir, Zadravec Rudi i Žumbar Franjo.

UPITNIK IZA IMENA NADE DIMIĆ

NEŽNI LIK HEROJSKE ILEGALKE I PARTIZANKE

Narodni heroj Nada Dimić, iza čijeg je imena stajao upitnik na policijskom kartonu, izrasla je iz skojevske organizacije Siska, poznate po čvrstini i odanosti. Godine 1941. bila je uhapšena i dovedena u Zagreb u bolnicu, odakle je pobjegla u partizane. Bila je na Kordunu u partizanskom odredu. Iz odreda je prešla ponovno na ilegalni rad u Karlovac. U vezi s rasturanjem ilegalne štampe, u jednom okršaju ilegalaca s ustašama u tom gradu poginuo je drug Josip Kraš, a Nada je ubila ustašu u samoodbrani. Uhapšena je i postupali su s njom kao sa crnim zločincem. Ali joj nikada nije dokazan identitet, zahvaljujući njenom herojskom držanju za vreme istrage. Sećanje na nju je neizbrisivo.

NADLJUDSKE PATNJE BLAGE DEVOJKE

Peti je dan meseca marta 1942. Stara Gradiška — ustaški ženski logor. Dolaze transporti žena: Jevrejke, Srпкиnje seljanke, političke kažnjenice. Kad je sunce pred sumrak poslednji put osvetlilo čadavu kulu, opasanu visokim zidom, pred kancelarijom u transportu političkih kažnjenika spuštene su nosila. Na njima plavokosa devojkа. Oči kao nebo. Nema joj više od 19 godina. U kancelariju ulazi ustaša, pratilac transporta, predaje činovnici kartone s policije iz Zagreba. Jedan izdvoji, upozori činovnicu na upitnik iza imena i kroz otvorena vrata pokaza devojkу na nosilima: »To je karton. Ne znamo da li joj je to pravo ime.«

Pogledasmo znatiželjno karton. U rubrici »IME I PREZIME« piše: NADA DIMIĆ? Čule smo za nju. Znamo da je ubila ustašu u samoodbrani, da je mučena nadljudskim mukama u ustaškom zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu, da je agent Burić svake noći upadao u njenu ćeliju, zbunjivao je unakrsnim pitanjima. Ali, iz njenih usta nije izašla reč. Ni jedna jedina, čak ni svoje ime nije rekla. Ostala je zagonetka za krvnike. Upitnik iza njenog imena svedoči o tome. Nema devojkа ležala je pred nama. Mesto nje govorile su oči, svetle i prozirne. Izgledalo je da su vesele. Verovatno zbog moralne pobede — upitnika u kartonu. A logor znači u svakom slučaju prekid procedure mučenja, bar u prvi mah olakšanje i promenu.

Znale smo za njene nadljudske patnje i pobede. Znale smo da nije nema, videle smo da ispod pokrivača leži iznureno telo, mršavo, od mršavosti gotovo detinje.

Uspelo nam je da je ustaše smeste u našu sobu. Njoj je trebala najbolja nega. Ali, kako da joj je pružimo? Ta bile smo u logoru, gde smo jele jedanput (lnevno vodeni pasulj ili puru. A male zalihe još iz policije, kada smo mogle primati pakete, štedele smo za još gore prilike. Te zalihe odredile smo za Nadu.

Smestile smo je do prozora — ležale smo na slami na podu. Do malog prozora u ogromnoj sobi, kroz koji se vidio samo pust zid kojim smo opasani i čulo beskrajno graktanje vrana, stotine, hiljada vrana, koje su se ovde skupile, valjda iz celog sveta, podsećajući nas da smo već skinute sa spiska živih.

!• Ipak, i taj prozor značio je nešto posle samice u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu.

Odmah po dolasku u sobu, pred večer, kad se logor smiruje i ustaše odlaze u svoje nastambe, Nada je razgovarala s nas nekoliko. Bila je srećna što se nalazi među drugaricama, što može slobodnije da diše, što može da ispriča nekom bliskom svojoj patnji. Na noge još nije mogla da stane od velike slabosti i posledica mučenja.

OPORAVAK POD NAŠOM NEGOM

Hranile smo je poslednjim zalihama hrane — sušenim komadićima kruha i po kojim konzervom paštete. Blizak krug drugarica i nega, makar i u logorskim uslovima, vraćali su je u život. Posle desetak dana poželela je da ustane, da napravi nekoliko koraka po dugačkoj robijaškoj sobi. Radovale smo se tome, kao nagradi naših napora da je održimo.

A ona je pokušavala da skakuće po sobi kao srna, mlada i vižljasta, još uvek premršava, ali sa žarom u očima, koji rađa želju za životom. Čuvale smo stražu na vratima za vreme ovih Nadinih radosti. Ta ustaše još uvek misle da je ona nepokretna, nema i nervno neuravnotežena. Njihov bes na nju ionako je ogroman. Svaki dan dolaze, sumnjičavo nas gledaju i pitaju — je li progovorila, je li stala na noge, dovode lekara. Nešto nameravaju s njom. Ove šetnje mogle bi je stajati života ako to ustaše primete.

I usred ovakvih uslova Nadina radost postaje sve veća. Ona čak pokušava da trči svako jutro po sobi, snaga joj dolazi. I raduje se proleću, koje tako škrto daruje kulu svojim prvim zracima.

— Proleće dolazi — kaže ona — šuma će olistati. Kako se tome raduju naši partizani. Zaklonit će ih.

Beskrajno nam priča o borbama, o drugovima, o oslobođenoj teritoriji. Mi upijamo njene reči, jer smo najvećim delom hapšene mnogo prije nje i ne možemo da zamislimo veliku borbu za oslobođenje, koja se rasplamsala tek kasnije. Teško možemo da stvorimo pretstavu o radu omladine, o narodnim odborima, o partizanskim bolnicama po šumama. A iznad svega interesira nas sudbina poznatih drugova. Sve nam to priča Nada i njene plave oči tek tada blesnu punim životom, a osmeh ne silazi s usana.

Tako su prolazili dani. Ne mnogo njih. Ni mesec dana nije provela Nada s nama, kradući još malo radosti od života i mrkih pogleda ustaša koji su nas sve češće ispitivali, osorno i sumnjičavo, zašto je ne izazovemo da progovori, da mi sigurno skrivamo istinu od njih. čekali su i najmanji

povod da izliju svoj bes i na nas i na nju. Skrivamo zato čak i od šireg kruga drugarica njene šetnje po sobi, njene razgovore s nama.

NEPOBEĐENA ŽRTVA USTAŠKIH KRVNIKA

A njena radost za životom, usprkos osećanju da se oko nas steže obruč, postaje sve veća dok se sve sigurnije kreće po sobi i ispunjava nas i radošću i velikom brigu — dokle ćemo i čime moći da je hranimo i branimo i tajimo istinu o njoj pred razbesnijiim krvnicima. Među zatvorenicima se već počelo šušcati da Nada govori, da je prohodala. Nas nekoliko danomice suzbijamo te priče, jer one mogu doneti Nadi novu istragu, batine, strahovitu osvetu, zbog obmane koja joj je tako savršeno uspela.

U drugoj polovini marta jedne noći Nada je vikala u snu, pozivala je na juriš, tražila pušku, grdila Švabe i ustaše. Brzo smo joj prišli. Bila je vrela. Termometar je pokazao 40°. Šta sad? Da tražimo lekara? Od ustaša? Za Nadu? A ako čuju da govori u groznici? A ako ne zatražimo lekara, kako ćemo nositi na savesti eventualne komplikacije bolesti. Pa ona je još uvek sasvim iznurena? A ako je pegavac?

Našu stravičnu dilemu presekle su ustaše. Došli su kao i obično da vide »je li progovorila«. Dovelj su opet ustaškog lekara da konstatuje je li ta devojka luda ili nije. Strpljenje ih je već izdalo. Hteli su da se pokažu sposobniji od onih u ustaškoj policiji u Zagrebu.

Nada je imala visoku vatru. Strepili smo hoće li opet buncati. Lekar je konstatovao pegavac.

Odveli su je u bolnicu. Kamo — nismo znale. Verovale smo da se zaista radi o bolnici. Ako ozdravi, možda će joj se opet desiti prilika da pobegne. Šta li će biti s njom dok traje pegavac — četrnaest dana temperatura 40'. Ostale smo zbunjene, zabrinuto verujući u neku srećnu zvezdu koja je ovu heroj-devojku često pratila u njenom partizanskom ilegalnom životu. A i mi same, još premalo u logoru, još ne shvatajući sve njegove strahote, pomišljale smo trenutno s olakšanjem na beli bolnički krevet u kojem leži Nada i koji joj mi, i pored velike naše ljubavi i njege, ne bismo mogle pružiti.

Junu 1942, nekoliko meseci posle ovog događaja, došla nam je do ruku knjiga umrlih zatvorenica. U njoj je pisalo: »Nada Đimić, umrla 21. ožujka«.

Tek tada nam je bilo jasno kako je umrla. U ustaškom logoru teške bolesnike su ubijali. Doznale smo da je Nada tri dana provela negdje u samici. Kakvi su joj bili ti dani — nismo nikada saznale. Ali, tada smo mnoge bile već gotovo godinu dana po logorima. Imale smo razloga da zaključimo kako su ustaše bili ispunjeni strašnom osvetom nad — nepobedenom žrtvom.

NEZABORAVNI SLAVKO

SEKRETAR PARTIJSKE ORGANIZACIJE U LOGORU JASENOVAC

Slavko Brnčić rođio se 1918. godine u Fužinama kao najmlađe dijete u porodici siromašnog zidara. Unatoč teškim uvjetima života i školovanja, odrastao je u vedrog i veselog mladića. Optimist po prirodi, volio se smijati i bavljati — pravi omladinac. Zato smo ga i zvali »mali Brne«.

Već je 1934. godine, kao đak srednje tehničke škole u Zagrebu, postao član SKOJ-a i s Ivicom Habunekom bio je u političkom rukovodstvu škole. Poslije završene srednje škole radio je kao građevinski tehničar na Sušaku i u Crikvenici. Negdje oko 1938. godine, zahvaljujući svojoj političkoj aktivnosti, primljen je u članstvo Komunističke partije.

Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije 1941. godine zatekla ga je na službi pilota vojnog zrakoplovstva u Rajlovcu. Vraća se u Crikvenicu gdje radi u Bavinovinskom električnom poduzeću na izgradnji hidroelektrane Tribalj, da bi potkraj iste godine bio premješten u Zagreb. Ovdje se odmah partijski povezuje i aktivno djeluje, a nakon što je pozvan u domobranstvo prelazi u ilegalnost i posvećuje se isključivo partijskom radu. Stanuje u Stenjevcu i svakog dana polazi — kao za posao — u Zagreb na zadatke. Ovdje ga upoznaje Ljubo Šarić:

»Druga Slavka Brnčića upoznao sam početkom maja 1942. godine kad je došao za sekretara naše partijske ćelije, kojoj je trebalo pomoći u radu, jer je tek bila formirana. U to je vrijeme bio kooptiran i za člana Rajonskog komiteta Centar. No potkraj lipnja već je uhapšen — na osnovi prijave konfidenta koji je znao za kuću Novosel — u svome stanu u Stenjevcu.

Slavko je kratko vrijeme bio s nama povezan, no svojim nesebičnim radom i organizatorskim sposobnostima stekao je naše poštovanje i nepodijeljene simpatije. Karakteristično je da smo se mi nakon njegovog hapšenja osjećali posve sigurnima, jer smo znali da će se na policiji dobro držati i da nikoga neće provaliti. Tako je član naše partijske ćelije, ing. Dragan Carić, rekao poslije Slavkovog hapšenja: »Drugovi, možemo mirno spavati, znam da će se Slavko dostojno držati pred klasnim neprijateljem i da nikoga neće izdati«.

Tako je i bilo. Dvadesetak dana poslije Slavka, i ja sam uhapšen i našao sam se s njim u zatvoru na Savskoj cesti. Unatoč stalnom batinanju na istragama, Slavko nije izdao i nitko iz organizacije nije bio provaljen kao posljedica njegovog hapšenja.

Ja sam uskoro prebačen u logor Jasenovac, a ubrzo nakon toga i Slavko. Odmah po dolasku izvrnut je najtežem maltretiranju — stavljen u okove i upućen u logor III c, gdje su zatočnici bili tjerani na teške fizičke radove na nasipu, kako bi već za desetak dana bili, potpuno iscrpljeni, od ustaša likvidirani. Pomoću veza koje smo imali u logoru uspjeli smo da ga na vrijeme spasimo i smjestimo u građevinsku grupu, gdje je radio kao tehničar.

Odmah po prelasku u »normalni« logor on pristupa organiziranju komunističke i formira partijsku organizaciju. Unatoč izvanredno teškim uvjetima uspijeva u kratkom vremenu povezati komuniste u logoru i pokrenuti organizirani partijski rad. Spontano, kako se organizacija formirala, članovi Partije su ga izabrali za svoga prvog sekretara.

Organizaciji je postavljen zadatak da uspostavi vezu s partizanima i da uz njihovu pomoć izvane i našim udarom iznutra oslobodi logor Jasenovac. U tom cilju počelo se s prikupljanjem oružja, pa je uspjelo sakupiti nešto revolvera i municije. Naši ljudi koji su radili u puškarnici bili su zaduženi da osposobe nekoliko šmajsera i pušaka, za koje smo već osigurali municiju.

Drug Slavko je preko veterinarara Drežančića uspio uspostaviti vezu s partizanima, pa se vrlo ozbiljno prišlo pripremama za oslobađanje logora. Preko Slavkove veze poslana je iz logora specijalna karta s točno označenim položajem bunkera, osmatračnica i s podacima o ustaškoj posadi i naoružanju. Do realizacije proboja iz logora ipak nije došlo, jer je nakon odlaska druga Slavka iz Jasenovca veza s partizanima provaljena, a mnogi su drugovi u logoru s tim u vezi likvidirani.

Do Slavkovog dolaska u logor velik dio komunističke organizacije bio je potpuno povučen u sebe, zastrašen terorom koji je vladao u logoru, i bojeći se konfidenata koji bi ih mogli izdati ustašama. Njegova je zasluga što je unatoč tome uspio povezati drugove, ohrabriti ih i formirati partijsku organizaciju koja je počela konstruktivno raditi. Pored glavnog zadatka — osloboditi logor — partijska organizacija razvila je široku aktivnost na uzajamnom pomaganju naših drugova, na širenju i pravilnom tumačenju vijesti o događajima u svijetu i o stanju na frontovima.

Negdje potkraj 1943. godine ili početkom 1944. Slavko je zamijenjen i više ga nisam sretao.

U stvari, poslije izvršene zamjene, Slavko je zbog nekih zadataka vezanih za Jasenovac upućen od strane Centralnog komiteta KPH na partijski rad u Posavinu gdje je već 6. travnja 1944. na zadatku poginuo.

Sastavljeno prema kazivanju Ljube Šarića i Nade Novosel.

RISTIN OSMIJEH

CRTICA IZ USTASKOG LOGORA

Poznavao sam ga samo po imenu. A to ime nije mnogo govorilo. Uostalom, kao ni sva imena u logoru.

Toga ranoga popodneva, kolovoza četrdeset četvrte, sjedio je u dvorištu, naslonjen na zid duguljaste prizemnice, na sjevernoj strani logorskog kruga. Koštunjav i bosonog. Ispod poderane košulje virila je koža, zategnuta na kostima petnaestogodišnjaka. Glavu mu je pokrivala stara i prljava kapa ispod čijeg su oboda zurila dva velika oka. Iz zjenica se istovremeno razlijevala čudna toplina, ispremiješana grozničavošću lutanja i straha. Pogled je upućivao na osamljenika.

Spustio sam se na zemlju i sjeo pokraj njega. Samo me pogledao svojim zelenim očima.

— Vruće je — izustio sam više kao za sebe.

Tajac.

Izbliza je izgledao pravo dijete. Imao je lijepo i nježno, ali vrlo blijedo lice. Toliko blijedo da su se na čelu i po sljepoočnicama razabirale plave pruge vena.

— A tebi? — izazvah ga.

Kao da se malo iznenadio, okrene glavu prema meni i odvрати:

— Dabogme.

Glas mu je zvučao čisto i meko, ali istovremeno tužno i prestrašeno.

— Hoćeš li komad kruha? — upitam, i iz džepa izvučem krišku koju sam imao.

On pruži mršavu ruku s pljavim, crnim noktima i uzme.

— Hvala.

Grizao je kuružnjak i gledao u prazninu iznad krova nastambe na suprotnoj strani. Pri svakom ugrizu obraz mu je nabubrio, a vilica se napinjala. Očito je bio gladan.

— Jesi li ručao?

— Jesam.

— Pa, nije dovoljno?

Pogledao me začuđeno. Trenutak, dva.

— Malo je — izusti.

— Koliko ti je godina?

— Petnaest.

- A odakle si?
- Iz Bosne.
- Sam?
- Sam.
- Kako se zoveš?
- Risto.
- Gdje radiš?
- Pomažem tu kod mlina.

U tom trenutku na ulazu u logorski krug pojavi se niska spodoba vodnika Runjaša. Cim ga je zamijetio, Risto se odlijepio od zida.

— Zdravo — dobaci, i krenu prema uglu. Tamo se izgubi.

Znao je za opasnost i odmah joj se uklanjao.

Navečer smo se ponovo sreli. Nosio je zdjelu s večerom. Pozvah ga u našu ćeliju da mu dadem još kruha. Pratio me nečujno kao sjena. S kapom na glavi iz koje su virila ona dva velika i svijetla oka. Predstavim ga drugovima:

— Moj znanac Risto.

— Zdravo — reče on.

Pružim mu komad kruha. Uzme ga.

— Hvala — i iziđe.

Tako je počelo naše poznanstvo. Od tada sam ga pozivao svaki put kad bi netko od drugova primio paket. Kad god sam na kazanu dijelio hranu, Risto je obavezno dobivao dvostruku porciju. Postao je povjerljiviji i razgovorljiviji.

Nije imao društva i sam je hodao logorom. Ličio je na mladunče izgubljeno u šikari, u strahu da će svakog trenutka izgubiti glavu.

Jednom sam ga upitao:

— Primaš li pisma?

— Nemam od koga — odgovorio je.

— Gdje su tvoji?

— Ne znam. Nemam ih.

— Pa kako si dospio ovamo?

— Bio sam bolestan. Imao sam tifus. Nisam mogao pratiti brigadu. Zaostao sam i legao u žbunje.

— Bio si u brigadi. Kojoj?

— Bosanskoj. Kurir. Moje su ubili. Selo je popaljeno.

— Pa te uhvatili?

— A što sam mogao. Dovukli me ovdje.

Za vrijeme našeg poznanstva samo jednom sam ga vidio da se osmjehnuo. Bilo je to onda kad smo mu nabavili hlače i bluzu, a na noge natakli sandale.

— Sad možeš i djevojku tražiti — rekoh u šali.

Nasmijao se. Prvi i jedini put da sam ga vidio nasmiješenog. Pritom nije ništa kazao. Bio mi je drag taj osmijeh i upamtio sam ga. Jedva primjetno razvučene tanke i suhe usnice, a na svakom obrazu po jedna borica.

U novim hlačama i bluzi nije dugo hodao. Dani su postajali sve teži i tjeskobniji. Dolazila je posljednja ratna jesen.

Jednog jutra sirena se neuobičajeno rano oglasila. Dok su logornici i redari pozivali u nastup, jutarnja sumaglica i studen uvlačili su se u kosti. Ljudi su se okupljali i postrojavali sa zebnjom i zlim slutnjama. Oko njih

ustaše u crnim uniformama i žutim čizmama, s revolverima o pasu i surovim izrazima u očima. Odvajali su grupu od preko sedam stotina logoraša za Jasenovac. Na jednoj strani logorskog kruga oni koji su ostajali, a na drugoj oni koji su odlazili.

Čim je prošlo prvo iznenađenje, pažnju su nam privukli događaji ispred nastambe u kojoj su bili smješteni Srbi i Židovi. Ustaše su ih vezivali žicom dva po dva. Krugom je zavladala bespomoćna šutnja.

Gdje je Risto, mislio sam. Upirao sam pogled ne bih li ga zapazio, ali ga nisam vidio. Kad je vezivanje bilo gotovo, kolona je krenula prema izlazu. Polazila je u smrt. Stravično tiho. Pognuto. Sporo. Umiruće. Bez iznenađenja. Navikū na slične polaske kroz sve one dugačke mjesece i godine boravka u logoru. Gledali smo kako nas toga jutra ostavljaju Oskar, Papo, Konorti, stari Jovan, čistač kruga Nikola, nosač vode Rade i mnogi drugi. Deset, pedeset, stotina... Svi preostali Srbi i Židovi. Posljednji od mnogobrojnih koji su dovedeni u ovu kuću užasa, opasanu visokim zidinama i mitraljeskim gnijezdima.

Među njima i Risto, mislio sam. Suhonjavi, blijedi dječak od petnaest godina. Kurir. Tifusar koji je preživio bolest da još jednom doživi umiranje. Risto s krupnim zelenim i sjajnim očima.

Smrt je bila u zraku. Posvuda oko nas. Možda već danas ili sutra čekala je i nas ostale.

Poslije kraćeg vremena otišla je i druga kolona prema Jasenovcu, a starogradišćanski logor je ostao tih i bez glasa.

Oko podne su počele kružiti glasine da su se pojedinci sakrili i nisu bili u koloni smrti.

Bila je istina. Popodne je počela hajka u čitavom logoru. Ustaše su obilazili i pretraživali i najzabitnije dijelove logora. Kad su nekoga pronašli, odmah su ga ubijali. Jednog su našli na Ekonomiji i na mjestu ga ustrijelili. Drugog su izvukli s tavana. Hitac iz revolvera i bio je gotov.

Nijemo smo pratili njihove pokrete i mislili na one koji, izbezumljeni od straha, u tom trenutku čuče u nekakvom kutu i čekaju da ih pronađu. Kakav život? Trenutak progonjene zvijeri.

Nešto mi je sve govorilo da je i Risto među njima. Gdje je? Što radi? Sam. Kao i uvijek. A možda i nije. Možda je već u jami gdje su završili i svi ostali, jutros odvedeni.

Moglo je biti oko pet sati poslije podne. Upravo sam se nalazio ispred kuhinje, kad začujem poziv. Obazrem se u tom smjeru. Tamo je trčao Runjaš s revolverom u ruci, a ispred njega — Risto. Nije bježao dugo. Svega još dvadesetak metara, a onda je posrnuo i pao. Hitac. Jedan, dva... I gotovo.

Runjaš je pošao da dozove grobare. Sve je bilo pusto. Uputio sam se prema mlinu. Prošao pokraj zgrčenog tijela. Licem prema nebu ležao je Risto, a niz stisnute, tanke usnice, koje sam samo jednom vidio nasmijane, curila je crvena tekućina.

BIJEG IZ USTAŠKOG LOGORA OBRADOVAO

KROZ SUME I BRDA DO PARTIZANA U SLAVONIJI

Zorko Golub bio je jedan od istaknutijih i izgrađenijih veterinarara marksista u Hrvatskoj. Uhapšen je 22. svibnja 1942. na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu, gdje je bio asistent na Porodiljskoj klinici. Odveden je u logor Jasenovac, odakle su ga ustaše kao veterinarara uputili u manji logor Obradovac blizu Feričanaca, na Ekonomiju, odnosno govedarsku farmu. Po dolasku u Obradovac uvidio je da postoje realne mogućnosti za bijeg, pa ga je počeo odmah pripremati. Kao stručnjak koji je nadzirao zdravstveno stanje i držanje goveda, mogao se kretati po čitavoj Ekonomiji i po bližoj okolini. Počeo je s logorašima oprezno raspravljati o bijegu. Od 80 zatočenika našao je samo šestoricu odlučnih pristaša bijega. Saznavši da je najbliže partizansko selo Kokočak, proučio je topografske prilike i po zvijezdama odredio smjer bijega prema tom selu. Bijeg je bio moguć samo uvečer, između povratka logoraša iz paše i prozivke prije spavanja.

Donosimo napis Zorka Goluba o tom bijegu iz logora:

BIJEG KROZ KRAVLJI TOR

12. IX 1942.

Vrijeme je bilo vedro, a noći bez mjesečine. Kiše nije bilo već gotovo dva mjeseca. I taj dan bio je lijep, vedar i topao. Poslije podne otišli su na pašu »volari« i »kravari«, a Feliks i ja ostali smo u logoru da izvidimo situaciju, tj. da promatramo da li su svi ustaše u logoru, odnosno da ne bi tko od njih otišao u patrolu, pa da nas ne sastane gdje god na bijegu. To popodne igrali smo šah s rojnikom i prepuštali mu sve partije da ga nekako udobrovoljimo. Oko 6 sati uveče prekinuli smo igranje i svu pažnju skoncentrirali na kretanje ustaša. U 6,30 sati otišla su dva najgora u patrolu selom — taman u »pravcu našeg bijega. Već smo mislili da i danas nema ništa od bijega. Nestrpljivo smo čekali hoće li se vratiti. Čuli smo kravare koji su dolazili cestom od Bara i dizali veliku prašinu. Bilo je 7 sati i 5 minuta, a u 7,15 prispjet će i volari. I taman kad su krave prolazile dvorištem, stigoše i ta dva ustaše.

Nas dvojica stajali smo na dvorištu i promatrali prolaz prvog krda. Prošli su. U 7,15 sati evo i volara. Na čelu, kao obično, ide Hugo Štern iz Đulovca, a za njim vol »Bimbo«, koji ga je uvijek slijedio kao pas. Taj ogromni vol

nekad je orao našu zemlju, a sad ga tove da od njega negdje u Njemačkoj naprave kobasice 'za »friceve«. Pogledali smo se s Hugom, i volari krenuše prema toru. Njihovom začelju priključismo se Feliks i ja. U dvorištu stajali su rojnik i vodnik Ljubić i promatrali naš odlazak. Nisu ni slutili da se gledamo zadnji put. Na pola puta sreli smo kravare, koji su se već vraćali iz tora. U mislima smo im rekli — zbogom. U toru je bilo još nekoliko kravara, koje je Feliks svojim logorničkim autoritetom otjerao, rekavši im: »Hajde, prijatelji, što čekati, večera je već gotova!«.

Ja sam ostao posljednji, a Feliks i Božo prvi su krenuli prema rubu šume i do mosta preko kanala da izvide nije li koji civil na livadi. Nas 'ostala petorica provukli smo se kroz žicu; ona dvojica doskora su nam dali znak fićukom da je put čist. Skočili smo u jarak i potrčali k njima. Vremenski smo računali ovako: pet minuta od logora do tora, pet minuta smještanje goveda, pet minuta skupljanje nas u toru, pet minuta do logora i pet minuta dok opaze da nas nema, zatim još pet minuta dok ustaše krenu u potjeru — dakle u svemu 30 minuta. Kad ustaše stignu u tor, mi ćemo sigurno biti već dva-desetak minuta na bijegu i stići ćemo do pruge. Tako je i bilo, tek pred prugom čuli smo uzbunu u logoru.

LUTANJE KANALOM I POLJSKIM PUTEVIMA

Skočili smo, kako rekoh, u kanal, koji je dublji od visine čovjeka, tako da nas iz vana nisu mogli vidjeti. Trčali smo kanalom do šume pred đermom, gdje smo iza jednog grma uzeli već od prije pripremljene naše drvene »pendreke«, da bismo bili kako-tako naoružani. Zatim smo brzo bježali kroz šumu i prešli put koji vodi iz Obradovca u Paušince. Pao je već sumrak. Sto metara ispred nas kretala su neka seljačka kola; poslije smo saznali da nas je seljak vidio, ali je, dakako, šutio. Prešavši taj put opet smo bježali šumom do brvi koja prelazi kanal, zatim kroz kukuruz puteljkom uz Vareš-majur. Tu smo na poljskom putu sustigli dvoja-troja kola sa sijenom, koja su se vraćala na majur. Morali smo usporiti brzinu, jer su kola išla polagano. Na sreću, nakon kojih 300 metara kola su skrenula s našeg puta, a mi smo ubrzali kretanje. Poslije smo saznali da su nas kočijaši zamijetili, ali su i oni bili naši simpatizeri.

Do pruge je bilo još nekoliko minuta. Hugo je sustao, a ja sam izbio na čelo. Najednom netko vikne »Eno rojnika, juri za nama na biciklu«. Umirio sam paniku — nikoga nije bilo. Uto se čula i uzbuna u logoru. Čuli smo pucnjavu i opazili dvije-tri signalne rakete. Da li su rakete bacali baš »naši« ustaše, ili oni u Zdencima (jer je, kako smo čuli, uslijedio napadaj partizana na stanicu Zdenci), ne znam, ali onda smo bili uvjereni da su to »naši« ustaše i ubrzali smo bijeg. Ustaše su navodno bili u dogovoru sa žandarima u čačincima, da žandari blokiraju cestu Orahovica — čačinci ako se što desi. Krenuli smo udesno preko neke oranice s grahoricom. Suhe komuške grahorice dizale su pod našim koracima strašnu buku. Tu su buku pojačali još konji koji su pasli i prestrašili se pred nama.

Bila je već mrkla noć. Stigli smo pred samu prugu na visokom nasipu. Ja sam se došuljao gore i dao znak ostalima. Sretno smo prešli prugu. Skupili smo se na drugoj strani, i tada opazili da nema Mautnera. Čekali smo i zviždali mu kojih pet minuta, a njega nema. Dalje nismo mogli čekati na

najopasnijem mjestu između dvije pruge i ceste. Culi smo iz daljine kako dolazi vlak iz Mislovca. Trebalo je prije dolaska vlaka prijeći i drugu prugu. Prešli smo i nju i odmah dospjeli na glavnu cestu Slatina — Našice, preko koje smo brzo projurili i upali u neki šiprag.

Malo smo se odmarali i slobodnije dahnući, jer je najopasniji dio puta bio već iza nas. Kako je već bila mrkla noć, potražili smo našu zvijezdu — eno je dva metra od Kumovske Slame — to je naš pravac. Začuli smo neku galamu na cesti, kao neko tandrkanje kola i dovikivanje. Šta je da je, mi smo na podnožju Krndije, i noću će se rijetko koji ustaša ih žandar usuditi iz uporišta u slobodnu šumu. Krenuli smo dalje i stigli do dubokog korita ovećeg potoka. Spustili smo se u to korito, obala je bila vrlo strma. Na dnu korita smo se nekako zbunili i izgubili pravac. Taj prijelaz nije mi ni danas jasan.

Opet smo se vratili na zvijezdu. Vrag neka zna koje smo rječice prešli — Pištanu ili Krajnu. Kod tog prijelaza desila mi se nezgoda. Upao sam u neku rupu, skotrljao se neka dva metra niz strmu obalu obraslu šikarom i izgubio očale. Uz moju kratkovidnost, to je po mrkloj noći značilo potpunu sljepoću. Bio sam očajan, jer sam najbolje poznavao put, a uz to imam i odličnu sposobnost orijentacije još iz vremena mirnodopskog planinarenja. Na sreću, Feliks je imao rezervne očale, koje su mi posve odgovarale. (Te Feliksove očale nosio sam sve do ljeta godine 1944. kad sam u Rimu nabavio nove. Feliksove čuvam i vratit ću mu ih čim se sretnemo.)

Krenuli smo dalje. Prema predviđenom planu nismo više smjeli naići ni na kakav potok, a tako je zaista i bilo.

Bila je divna noć, a mi smo pješaćili rubom neke guste šume, penjući se pomalo. Uz rub šume išao je put, a iza njega oranice — kukuružišta. Polako smo kretali tim kukuružištima i svakih 100 metara stali i poslušali ne čuje li se tkogod. Nigdje nikoga. Prošli smo kraj sela Bukvika, odakle se čuo lavež pasa. Dalje je kraj bio sve divljiji, i oko 11 sati u noći nestalo je polja i oranica, te smo zašli u šume i brda. Osjetili smo veliku radost što smo posve sigurni, izvan dohvata fašizma, i što smo slobodni. Sada smo već i glasno razgovarali. Penjali smo se strmim brdima, silazili i opet se penjali. Oko jedan sat u noći stigli smo na neku uzvisinu obraslu visokom šumom i odlučili da tu prenoćimo i ujutro nastavimo u Kokočak.

LIKOVI MOJIH ŠEST DRUGOVA — BJEGUNACA

13. IX 1942.

Mjesto gdje smo prenoćili bio je vrh kose, gdje je u blizini prestala šuma, a niz kosu se prostirale livade. U daljini čulo se kukurijekanje pijetlova. Zaključili smo da smo po svoj prilici iznad Gornje Pištane. Tako je i bilo. Legli smo. Svaki je stražario po jedan sat. Prvi sam bio ja. Ležao sam i slušao. Savršeni mir i tišina. Samo se čulo tiho disanje zaspalih drugova. To je bilo njihovo prvo spavanje izvan logora nakon više od godinu dana. Sve su to stari logoraši:

1. Feliks Hiršl, trgovac iz Bjelovara; postariji ćelav čovjek, komu su žena i dvoje djece ubijeni u Lobor-gradu. Intimno je u sebi već prije rata bio antifašista, a nekad kao mladi student u Pešti za vrijeme mađarske revolu-

cije simpatizirao je s revolucijom. Živio je udobnim građanskim životom i nikad ne bi prišao k nama da mu život nije bio ugrožen. Vjerujem da će on biti dobar borac i do kraja života ostati uz proletarijat. Prošao je niz logora i vidio bezbrojna ustaška zvjerstva. Promatram ga kako mirno leži. Doći će vrijeme kad će moći iznijeti strašne podatke o fašizmu.

2. Dušan Holcer, dobrodušni debeljko s velikim brkom, oko 35 godina. On je, u stvari, već prije pripadao radnom narodu. Bio je zakupnik neke pu-stare, pa je skrahirao u doba agrarne krize i otvorio neki mali bife u Da-ruvaru. Imao je ženu i djecu, ali su i oni poginuli u Lobor-gradu. Čovjek neobično vedre i dobre ćudi. Izvanredan drug, s visokim moralnim kvalitetama. Po-ginuo je još godine 1942. kao intendant Prve slavonske brigade.

3. Hugo Štern, industrijalac iz Đulovca, kapitalist. Mlad čovjek tridesetih godina, fizički neobično lijepo razvijen, odlučan i hrabar. Po visokoj prirodnoj inteligenciji uvidio je da je njegova klasa u Jugoslaviji odigrala svoje. Prišao je proletarijatu kao odlučan borac. Danas je narodni oficir, no ne znam kako se dalje razvijao.

4. Mirko Mautner, gosposko dijete i bivši činovnik Našičke d. d., oko 28 godina star. O njemu sam već prije spomenuo da se izgubio na putu. Našao nas je nakon dva dana. Poslije je prešao u vojsku, gdje sam ga posve izgubio iz vida.

Sadik Danon i Božo Švarc — naša mlada garda; oni su se divno razvili u partizanima i postali odlični rukovodioci u vojsci.

5. Sadik Danon-Braco bio je srednjoškolac u Beogradu, oko 20 godina star, rodom iz Sarajeva. Na dan narodnog revolta 27. marta 1941, sudjeluje u demonstracijama. S kakvim je oduševljenjem pripovijedao kako je njih nekoliko srednjoškolaca izradilo velik platneni transparent koji su nosili razapet preko cijele ulice u demonstracijama! Poslije kapitulacije vratio se u Sa-rajevo, gdje su ga uhapsili i strpali u logor. O partizanima snivao je danju i noću. Kad smo mu rekli da će i on s nama bježati, gledao me kao boga i veselio se kao dijete što će brzo nositi pušku i tući fašiste. To se i dogodilo. Otišao je u vojnu jedinicu i ubrzo postao politički komesar čete. Kod akcije na Viroviticu, u borbi s oklopnim vlakovima, teško je ranjen. Posjetio sam ga u bolnici. Kad je ozdravio, otišao je u diljsko područje kao politički in-spektor, jer za borbu nije više bio. Neobično hrabar i požrtvovan drug.

6. Božo Švarc bio je student tehnike i prvi židovski logoraš. Od logora »Danica« preko Gospića i Jasenovca prešao je desetak ustaških logora i dobro upoznao povijest ustaških klaonica. On je, kao i Braco, odmah otišao u četu i sudjelovao u jurišu na bunkere kod prvog napada na Grubišno Polje. Brzo se razvijao i postao rukovodilac SKOJ-a u svojoj XVIII brigadi. U tom je svojstvu bio učesnik Prvog omladinskog kongresa.

PROŽIVLJAVAMO VATROMET NAPADA PARTIZANA NA ORAHOVICU

Ležao sam tako u suhom lišću na Pištanskoj kosi i razmišljao o prošlim danima. Sve to prošlo činilo se daleko; sada je sve tako prozračno, sve odiše slobodom i širinom. Eto, nije im pošlo za rukom da me unište, i jednog dana vratit ću se u dolinu, u naše gradove, s armijom osvetnika i sudaca. Kako će tada bili maleni oni pred kojima nikad nismo prignuli šiju i uvijek ostali uspravni i gordi...

I najedanput, u 1,30 sati, začuo se u dolini odmah ispod nas jedan hitac, pa drugi, treći, i zatim čitav orkan mitraljeza i bacača; nebo se zažarilo od vatre. Svi su se probudili. Činilo nam se kao da se borba vodi odmah tu, ispod nas, u Pištanskoj dolini. No poslije smo zaključili da je to bio veliki napad na Orahovicu, koji ulazi u opću povijest borbe u Slavoniji i koji će vjerojatno biti negdje opširno opisan. Za nas je u tom času bilo veoma važno da su partizani blizu, da nisu »opkoljeni i potisnuti« i da smo mi sada zapravo iza fronte u partizanskoj pozadini. Žestoka pucnjava trajala je sve do 5 sati ujutro. Mi smo, onako umorni, pomalo drijemali, sigurni da, dok stotine ustaša u Orahovici gube glavu, ni vražji neće zalutati k nama u šumu. Ustali smo oko 6 sati.

Osvanulo je prekrasno jutro. Na rubu guste zelene šume nigdje ni žive duše, a pod nogama široki vidici. Ispod nas, na kojih 500 metara, leži napušteno selo. Kuće su još čitave, a tu i tamo čuje se lavež pasa i kukurijekanje po kojeg napuštenog pijetla, ali od ljudi nigdje nikoga. To je Gornja Pištana, selo u kojem je ustaški nož davno prorijedio stanovnike. Ono što se spasilo ima svoj šumski logor negdje pod kosom kraj grada Ružice. Žive kao spiljski ljudi i samo povremeno dolaze u selo.

Pošli smo rubom šume i pažljivo promatrali. Ni žive duše. Na rubu šume vinograde, pune crvenog grožđa, ni od koga branog, ni od koga njegovanog, i seoskih pašnjaka našli smo visokom travom zarasle povaljene i neobrađene. Zavalili smo se u visoku travu među trsove i najelise prvog ničijeg grožđa. Bio je to odličan zajutrak. Imali smo dovoljno kruha i slanine, što mi je obradovački učitelj potajno donio iz Olebina. Slanina je još bila umotana u papir sna kojem je pisalo — od tete Lončareve i od tete Jane. Ej, da one znadu da se njihov dar jede na slobodi u šumi, koja je prvd puta otkad je svijeta zaista slobodna. Ovamo ne smiju zatirači.

Zatim smo krenuli na zapad. Išli smo oprezno nekim šumskim kolskim putem, držeći se ruba šume i povremeno postajkivali i slušali. Prema istoku leži padina bez šume i otvara se širok pogled sve tamo do Drave. Sjeli smo ushićeni i promatrali. Tamo u daljini od kojih 15 km vidi se obradovačka crkva i pred njom naš logor — naša bivša tamnica. Kako je to sada daleko! Razgovarali smo o tome, što sada rade ustaše. Bjesne negdje na ostale zatočenike, a možda su ih već i pobili. Što rade naše krave i volovi, što radi Hugin »Bimbo«? Mnoštvo takvih dječjih pitanja izviralo je iz osjećaja da smo slobodni i da nikad više ustaše neće biti gospodari naših života.

»Sjećate li se, drugovi, kako smo svako jutro gledali na ove planine, koje su se plavile u daljini, i mislili kada ćemo jednog dana s njih gledati u dolinu? Evo, došao je taj dan. Sada gledamo u dolinu i slobodni smo.«

SUSRET U SLOBODI SA ŠTABOM PARTIZANA SLAVONIJE

Oprezno smo pošli dalje. Visoke i šumovite planine, koje smo prošli, zapravo su predbrežje prave Krndije. Onda još nismo znali da se pred nama proleže lanac planina i šuma sve tamo do Daruvara, Koprivnice i Zagreba. Poslije smo te šume upoznali kao ulice našega grada.

Oko 8 sati ujutro izbili smo nad veliku planinsku kotlinu, a u kotlini oveće selo. Sjeli smo na rub šume i kroz grmlje provirivali prema njemu.

Raspravljali smo što da radimo; možda bi bilo bolje sakriti se u grmlje i čekati dok ne naiđe koji seljak, pa ga pitati da li su gdje u blizini partizani. No kako smo bili povrh sela, udaljeni neka 3 do 4 kilometra, teško da bismo koga dočekali. Zato smo odlučili da se došuljamo bliže selu, to više što smo na livadama ispred sela vidjeli stoku na paši i dječake pastire. Predmnijevali smo da u selu nema ustaša, jer noćasnji napad na Orahovicu i paša stoke po svoj prilici znače da je tu sloboda i da nema ustaša. Polako smo se spuštali u selo prema najbližem pastiru, da saznamo od njega o partizanima. Šuljali smo se uvjereni da nas nitko ne vidi, no kasnije smo saznali da nas je partizanska straža zamijetila i neprimjetno pratila naš silazak. Duskora smo sreli nekog mladića, koji nam je rekao da je to partizansko selo Kokočak i da su u selu partizani. Odmah zatim i sami smo opazili jednog konjanika koji je na kapi imao petokraku crvenu zvijezdu. Bili smo jako uzbuđeni, i feliks je poletio k njemu i zagrlio ga. Pozdravili smo se prvi put sa »Zdravo, družo!«, uzdignute pesnice. Bio je to drug Jordan; on nas je popisao i odnio popis u štab. Duskora se vratio i poveo nas u selo.

Selo Kokočak bilo je onda još potpuno čitavo. Narod još prilično imućan i neiscrpljen. U prvom dvorištu ponudili su nas rakijom, a onda smo pošli k predsjednikovoj kući. Dvorište je bilo puno partizana. Saznali smo da se tu nalazi štab III operativne zone, jer je noćas bila akcija na Orahovicu. Na taj smo način imali sreću da smo naišli na štab i glavninu partizanskih snaga u Slavoniji. Tada je Slavonija imala samo dva odreda s kojih 2.000 partizana, bez artiljerije i teških minobacača. Sjedili smo u dvorištu pod strehom, gdje nam je prišao neki drug u civilnom odijelu. Bio je to Zmajo, tadašnji sekretar SKQJ-a za Slavoniju. Zatim su nas odveli na doručak k jednom seljaku, i tako je počeo nov način života: narod te hrani, cio narod je tvoja kuća i tvoj magazin.

Poslije doručka vratili smo se u predsjednikovu kuću, gdje smo sreli nekoliko poznatih drugova: Šucu, Žutoga (nekadašnja moja veza s Mjesnim komitetom u Zagrebu), zatim Grgu (Jankesa), komandanta III operativne zone, pa Tihoga, komandanta Prvog odreda, te Selju, komandanta Bilogorskog odreda. Pričali su nam o akciji na Orahovicu i o uspjehu te prve velike akcije u Slavoniji. Neopisiv je to bio osjećaj naći se iznenada među drugovima, među komunistima, gospodarima tolikog oružja i vođama tolike vojske. Još jučer smo bili među ustašama u bezizglednoj situaciji, a danas među oružanim narodom, koji tvori nepobjedivu cjelinu.

Iz veterinarskog časopisa »Vetserum«